

”Springer som en warg för att rövwa och plundra människior”*

Förseelser inom de östfinska lokala myndigheternas tjänsteutövning 1770–1829

Under slutet av 1700-talet hade undersåtarna i det svenska riket tillgång till ett flertal metoder för att söka rättvisa för lokala myndigheters förseelser. De hade möjlighet att anmäla illegaliteter till antingen landshövdingen eller direkt till häradsrätten. Rättegångsbalken i 1734 års lag (10:27) förordnade att en rannsaking av olagligheter i utmätning, uppbörd och egenvillig påлага skulle ske i de lokala domstolarna. Från och med 1739 måste domaren som avslutning också fråga tinget om någon bland dem hade något att anmärka mot de av kronans tjänare som stod inför rätta.¹

Vid 1700-talets mitt förordnades även landshövdingarna att ingripa allt ihärdigare i tjänstebrott, när dessa blev skyldiga att övervaka att välgrundade besvär ledde till åtal. På grund av den allmänt uppenbarade förhållningen av åtalen, beslutade man i slutet av 1760-talet att denna typ av rättegångar måste påskyndas. För förundersökningen

* Uppsatsen har färdigställts inom det av Finlands Akademi finansierade forskningsprojektet Korruption jäljillä. Korruptio ja huono hallinto Ruotsissa ja Suomessa noin 1614–1917 (projektnummer 314851).

1. Heikki Ylikangas, *Wallermannin. Kuusi vuosisataa kansan ja esivallan välissä* (Jyväskylä 1996), s. 121; Claes Peterson, ”En god ämbetsman är bättre än en god lag ...”. Frågan om Justitiekanslern som en allmogens besvärinstans i besvär över kronobetjänarnas ämbetsutövning (1747–1752)’, *Administrasjon i Norden på 1700-tallet* 4 (Oslo 1985), s. 309–315.

ansvarade landsfiskalerna, vilka även stod som åklagare.² Statsmakten kunde också ingripa i systematiska oegentligheter genom att införa en undersökningskommission, och på så sätt började både Justitiekanslern och landsfiskalerna att resa runt i sina jurisdiktioner för att inspektera hur lagarna följdes.³

Fram till slutet av den svenska tiden kunde bönderna i de finska häradena protestera mot myndigheternas förseelser också med politiska metoder genom att utarbeta besvär till riksdagen. Förseelser bland de lokala tjänstemännen var under slutet av 1700-talet ett återkommande ämne till klagomål bland bönderna under Sveriges riksdagar, och de mest allvarliga brotten rapporterades från Finland. Inom forskningen har man bedömt myndigheterna i Savolax och Norra Karelen som särskilt undermåliga – över deras självsvald besvärade man sig såväl under riksdagarna som till Justitiekanslern och kungen. Rättigheten att framföra dessa besvär var något som man i östra Finland även aktivt nyttjade.⁴

I praktiken var rapportering av förseelser – såväl till landshövdingen som direkt till domstolen – alltid förknippad med stora risker. Den invånare som lämnade in ett besvär exponerade sig själv för påtryckningar, för våld och för ekonomiska förluster.⁵

Syfte och avgränsningar

Myndigheternas förseelser på 1700-talet har konstaterats vara ett svårt fenomen att greppa. Angivaren begränsades kraftigt av hotet om böter på 20 riksdaler, som domstolen kunde utdöma för en anklagelse som de ansåg sakna grund, det vill säga en ärekränkning – och så skedde

-
2. Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Rättshistoriskt bibliotek 41 (Lund 1993), s. 108.
 3. Peterson, 'En god ämbetsman', s. 311–315, 324, 328, 334–335; om Justitiekanslerns åtgärder i det här undersökta området, se Anu Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa. Savon ja Karjalan lääninhallituksen johdon väärinkäytökset ja niiden kitkeminen 1800-luvun alussa', *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 21 (2021:5), s. 66–92, <https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.110303>.
 4. Peterson, 'En god ämbetsman', s. 310–311. Rätten att lämna in besvär till kungen var ändå kraftigt begränsad; besvären skulle i första hand ske på officiell väg till landshövdingen. Se, Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697* (Helsinki 1994), s. 176–181. Observera också att Norra Karelen, som tidigare hade hört till Kexholms län (som hörde till de så kallade Östersjöprovinserna), fick rätt att skicka representanter till riksdagen först efter stora nordiska kriget.
 5. Frohnert, *Kronans skatter*, s. 243–244.

också ofta. Enligt bland andra Claes Peterson, Pär Frohnert och Heikki Ylikangas gjorde det höga kravet på bevisbarhet och de regler om jäv som fanns inskrivna i 1734 års lag att de rättsliga möjligheterna att överklaga var närmast illusoriska. För att styrka en anklagelse krävdes i regel bevis i form av antingen två ögonvittnens sammanhängande ut-sagor eller den anklagades erkännande. Ifall förseelserna endast kunde styrkas av målsägandens familjemedlemmar, lades åtalet ned i brist på bevis.⁶ I de fall då allmogen inte litade på sina möjligheter att söka rätt-visa för myndigheters förseelser, kunde metoderna för att göra mot-stånd inkludera passivitet, muntliga förolämpningar och våldsamma protester. Misshandel av de tjänstemän som utförde sina plikter var tämligen allmänna i skatteuppbörds- och utmätningssammanhang, där våldshandlingar ofta förekom på båda sidor.⁷

I Finland har förseelser bland tjänstemän inom länsstyrelsen i slutet av 1700- och början av 1800-talet berörts på ett bredare plan av Matti Walta i verket *Virkamiehiä* (2005) och av Heikki Ylikangas som i under-sökningen *Wallesmanni* (1996) sammanfattar länsmansämbetets ske-den. De lokala myndigheternas självsvald på länsnivå har Veijo Salo-heimo behandlat i verket om Norra Karelen historia, *Pohjois-Karjalan historia* III (1980). I de finländska lokalhistorikerna har brottsätal mot 1700- och 1800-talets fogdar och länsmän behandlats ganska sparsamt eftersom de allvarligaste fallen saknas i de renoverade domböckerna, vilka allmänt används som källor i den här typen av verk.⁸

I Sverige har det även skrivits ett stort antal redogörelser för olika statliga kommissioners arbete, vilkas syfte har varit att undersöka olika

6. Peterson, 'En god ämbetsman', s. 310–311; Ylikangas, *Wallesmanni*, s. 136–146, 183–184; Frohnert, *Kronans skatter*, s. 172–173.

7. Om lagliga och olagliga former av motstånd, se Kimmo Katajala, *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)* (Helsinki 2002), s. 135–145; Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-century Nordic States* (Lund 1994), s. 18–20; Anu Koskivirta, 'Sisäinen vihollinen'. *Henkirikos ja kontrolli Pohjois-Savossa ja Karjalassa Ruotsin vallan ajan viimeisinä vuosikymmeninä* (Helsinki 2001), s. 194.

8. År 1712 utlystes en bestämmelse, enligt vilken de fall som hemställdes till hovrätten inte längre behövde bokföras i distriktsdomstolarnas renoverade domböcker. Se, Björn Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet* (Stockholm 1996), s. 234. Förfarandet spred sig förmodligen så småningom efter freden i Nystad, se Matti Walta, *Virkamiehiä. Suomen lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808*, Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 56 (Helsinki 2005); Veijo Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* III (Joensuu 1980), s. 239–254.

myndigheters förseelser.⁹ Justitiekanslern som övervakat lagligheten i myndigheternas verksamhet har under sina inspektionsresor erhållit besvär som han överlämnat till centralmakten. Dessa utgör ett omfattande material, som bland andra Pär Frohnert har utnyttjat i sin undersökning av kronofogdarnas rekrytering och verksamhetsbild under 1700-talet, som även tangerar deras tjänsteförseelser. I sin doktorsavhandling använde även Kenneth Awebro den typen av material när han undersökte rättegångar mot landshövdingarna och Göta hovrätt under tiden efter Gustav III:s statskupp (1772). Där avslöjas att det under regentens och Justitiekanslerns rundresor uppdagades såväl inkompetens, vårdslöshet som kassaförnimmelning i rikets länsstyrelser.¹⁰

En regional, systematisk undersökning av hur rättegångarna mot de regionala och lokala myndigheternas tjänstebrott utvecklades under slutet av den svenska tiden och början av den ryska har tills vidare inte gjorts. I denna uppsats bildar jag en preliminär uppfattning om fenomenets omfång och karaktär utifrån de rättsfall som underställdes hovrätten. Jag klargör för i vilken grad myndigheternas allvarliga förseelser – det vill säga tjänstebrott som enligt strafflagen underställdes hovrätten – behandlades i domstolarna för Savolax och Karelens länsområde från 1770-talets början till decennieskiftet 1830 (åren 1770–1829). Med uppsatsen kompletterar jag min tidigare forskning om möten mellan folket och överheten, rättsväsendets kriser och kronoväsendets regelarbiter i Savolax och Karelens perifera skogs- och gränsområden under slutet av svenska tiden och början av den ryska.¹¹

-
9. Gudrun Andersson Lennström & Marie Lennersand, *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet* (Uppsala 1994); Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Acta Universitatis Upsaliensis 190 (Uppsala 1999).
 10. Kenneth Awebro, *Gustaf III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1779. Aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt*, Studia Historica Upsaliensia 96 (Uppsala 1977); Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780* (Göteborg 2003).
 11. Anu Koskivirta, 'Kansan ja esivallan kohtaamisia esiteollisen ajan Suomessa', Kai Häggman (toim.), *Suomalaisen arjen historia 2. Säätyjen Suomi* (Helsinki 2007); Anu Koskivirta, 'Parantaja, kuolinsyntytkija ja syntyakeeton murhaaja. Välskäri-kirurgi Geissen veriteko yhteisöllisen kriisin kuvastimessa', Jari Eilola (toim.), *Makaaberiruumis. Kirjoituksia kuolemasta ja kehosta*, Historiallinen Arkisto 128 (Helsinki 2009), s. 272–332; Anu Koskivirta, 'Riitamaa ja rajakahakat Savonlinnan kiilassa', *Genos* 86 (2015:2), s. 66–80; Anu Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa'.

Utifrån hovrättens rättegångsmaterial undersöker jag allvarliga tjänstebrott inom ett brett område och under en lång tidsperiod. Genom en systematisk genomgång av underställda fall kartlägger jag rättsväsendets behandling av förseelser, även under sådana perioder då de tjänstemän som övervakade myndigheters verksamhet – Justitiekanslern eller regenten – ännu inte företog några inspektionsresor. De fall som behandlas i denna uppsats har hamnat hos rättsväsendet för prövning på det vanliga sättet, antingen genom besvär som lämnats till landshövdingen eller genom anmälningar till länsmannen, men också som ett resultat av de inspektionsresor som representanter för centralmakten gjort. Fallen berättar också om enskilda landshövdingars och åklagarmyndigheters aktivitet för att få ett slut på tjänstebrott.

Jag granskar de rättegångar gällande tjänstebrott som underställdes hovrätten med syfte att undersöka hur deras antal utvecklades, fallens regionala fördelning och karaktären av olika myndigheters förseelser. Fokus ligger på orsakerna till de förändringar som skedde under de här undersökta sextio åren. Till sist undersöker jag, genom en kvalitativ analys, förseelser och ingripanden i dessa enligt tjänstegrupp. Dessa redogör jag för i egna underkapitel – med början från kronofogdar till landsfiskaler, till länsmän och deras biträden. Urvalet av fall har gjorts för att illustrera de begränsningar samtiden ställde på tjänstemännens möjligheter – vad gäller såväl förseelserna som sätten att söka rättvisa för dessa. Hur hamnade fallen överlag i domstolarna? Avgjordes tjänstebrottsrättegångarna verkligen till åklagarens eller målsägandens fördel redan i förväg?

Fallmaterial, källor och regionala särdrag

Fallmaterialet utgörs av brott med koppling till utnyttjande av tjänstposition för personlig vinning. Denna typ av brott, som enligt dagens uppfattning klassas som korruption, omfattar olaglig uttaxering, olaglig utmätning och olaglig skatteuppbörd ("skatt och tunga å allmogen", "allmogens betungande") eller krav på andra typer av olagliga betalningar eller avgifter. Enligt 1734 års rättegångsbalk (10:27) måste denna typ av brott utförda av kronofogdar och länsmän prövas i häradsrätten, och det juridiska ansvaret fastslogs i missgärningsbalken i samma lag (44:1–2). Olaga uppbörd ledde till en bot på tvåhundra riksdaler, ersättningsansvar för uppkomna skador och till uppsägning från tjänst. En hälften så stor bot (med rätten att behålla sin tjänst) fick tjänste-

mannen om de överdrivna betalningarna kunde bevisas vara en frivillig gåva.¹² Olaga uppbörd var främst kopplad till rättegångar mot misshandel i tjänsteutövningen.¹³ Vid sidan om dessa består materialet av fall som berör felaktigt bruk av mått, krav på mutor eller deras mottagande, ämbetsmissbruk och försnillning av allmänna medel.¹⁴

De 96 rättsfallen ur hovrättsdiarierna från undersökningsperioden behandlar den typ av brott som nämns här ovan, och dessa bildar fallmaterialet för den föreliggande uppsatsen. En betydlig del av dessa fall består av flera – rent av tiotals – åtalpunkter och många av dem även flera åtalade.

Utanför undersökningen lämnas en riklig mängd rättegångsfall som gäller olagliga fängslingar och förrymda fångar, eftersom det i dessa fall är svårt att bedöma handlingens avsiktlighet och åtalen ofta riktar sig mot kronobetjänter som stod lägre i rang än tjänstemän och mot drängar.¹⁵ I materialet för denna uppsats är det ändå uppenbart att många fångar mutade väktare och kuskar för att kunna fly, även om ännu fler tog till våld för att rymma.

Som källor för uppsatsen använder jag Åbo och Vasa hovrätters diaries, utslagsliggare och akter av underställda mål gällande de ovan nämnda tjänstebrottstyperna utförda av länsförvaltningens lägre ämbetsmän och kronobetjänter i Savolax och Karelens län (till år 1775 Kymmenegårds och Savolax läns nordliga del). I undersökningen ingår fall där kronofogden, länsmannen, fjärdingsmannen, landsfiskalen eller andra ämbetsmän i länet eller Kuopio stad har anklagats och blivit fällda för något av de här ovannämnda brotten med koppling till deras tjänsteutövning. Till stöd för mina argument finns i uppsatsen uppställda tabeller som grundar sig på de numrerade fallen i

12. Frohnert, *Kronans skatter*, s. 108, 172–173; *Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på riksdagen åhr 1734* (Stockholm 1736), Missgärnings Balk (härefter MB) 44:1–2; Rättegångs Balk (härefter RB) 1:12.

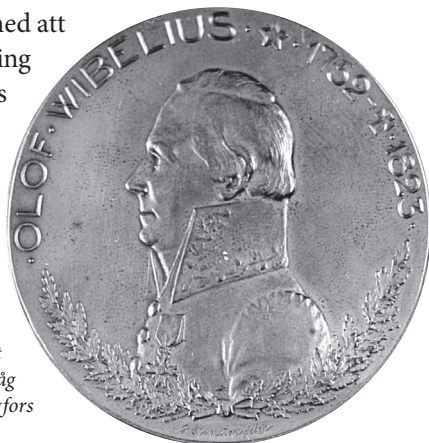
13. *Sveriges Rikes Lag, gillad och antagen på riksdagen åhr 1734* (Stockholm 1736), MB 18:9, även MB 18:1, 6–7.

14. *Sveriges Rikes Lag*, MB 44:1–2; 45:1–2; RB 1:12. Det bör dock noteras att ta emot mutor inte hörde till de brott som enligt rättegångsbalken skulle underställas hovrätten. Därför har dessa fall endast kommit fram här som en del av andra rättsprocesser. Däremot beordrades den lokala domstolen att underställa hovrätten alla mål som rörde egenvilliga pålagor. Fel i skatteuppbörden, som sådan, behandlades inte av domstolarna, utan av provinsskattekontoret. Om kassaunderskottet var betydligt var fogden eller stadskassören enligt lag skyldig att betala det med sitt liv. Frohnert, *Kronans skatter*, s. 107.

15. Jämför Ylikangas, *Wallemani*, s. 124–125.

hovrättens diarier; i tabellvärdena ingår endast det allvarligaste åtalet och tjänstebeteckningen för den tjänsteman som fällts för brottet. Från materialet utesluts lantmäterikontoret, även om där också upptäcktes omfattande missförhållanden, eftersom lantmäterikontorets arkiv förstördes under det finska kriget. Inte heller beskrivs i detalj det historiskt omfattande brottsfallet med flera dussin stämningar efter år 1803, som redan har undersökts i tidigare publikationer av många forskare, inklusive författaren (för konsekvensens skull presenteras dock hela fallet i statistiken nedan som ett enda fall, där den huvudanklagade var länskamreren).¹⁶

Utredningen av denna exceptionellt stora mängd förseelser inleddes i samband med den nya regenten Gustav IV Adolfs Finlandsresa 1802 och under den inspektionsresa som Justitiekanslern företog som resultat av denna. Uppdraget med att förbättra kvaliteten på regionens förvaltning fick Olof Wibelius, som 1803 utnämndes till landshövding; han blev fullständigt förskräckt över den korruption som rådde inom hans tjänstemannakår.¹⁷

Olof Wibelius (1752–1823) var en svensk ämbetsman, jurist och landshövding. Under sin verksamhetstid i Finland i slutet av den svenska tiden tog han på stort allvar itu med det "tjänstemannafördärv" som han ansåg härskade i Savolax och Karelen län. Källa: Helsingfors stadsmuseum.

16. Koskivirta, 'Virvakunta varkaissa'; Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*, SKST 1087 (Helsinki 2006); Martti Kovero, 'Olof Wibelius'en taistelu', *Historiallinen Aikakauskirja* 2–3 (1919). Jämför Juha Forsberg, *Kuka murhasi patruuna Ekholmin? Ruukin ja rahvaan riita, rikos ja rangaistus Juantehtaalla 1800-luvun alussa*, licentiatavhandling, Finlands historia, Itä-Suomen yliopisto (Joensuu 2009).
17. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål gällande Salonius verksamhet 1805:80; 1806:3, Vasa hovrätts arkiv (härefter VHRA), RA, Vasa. Om Salonius, se även Kovero, 'Maaherra Vibeliuksen taistelu', s. 766–768; Koskivirta, 'Virvakunta varkaissa'; Forsberg, *Kuka murhasi*, s. 22, 44, 166; Juha Forsberg, *Ruukin patruuna vastaan kaskitalonpojat. Juantehtaan kolmet käräjät 1776, 1789, 1808 ja salamurha 1810* (Joensuu 2014), s. 93. Om rymningar och luckor i rättsväsendet se även Koskivirta, 'Sisäinen vihollinen'. Inrättandet av Vasa hovrätt, Iisa Vepsä, *Oikeuden hakijat. Tutkimus Vaasan hovioikeuden perustamisesta ja varhaisesta toiminnasta* (Helsinki 2009).

Vad gällde lokala fall med koppling till skatteuppbörd var det under Wibelius tid bland andra länsmännen i Libelits, Otto Vilhelm Montell, som upprepade gånger blev föremål för rättsundersökningar. Citatet i rubriken för denna uppsats är en samtida beskrivning av Montells verksamhet.¹⁸

Landshövdingen Olof Wibelius verksamhet har i början av 1900-talet färgstarkt beskrivits av historikerna Martti Kovero och J. R. Danielson-Kalmari som betecknade den som en rensning av Savolax och Karelen läns ”tjänstemannasedefördärv”. Historikern Matti Klinge analyserar den nordsavolaxiska moderniseringen i sitt verk *Iisalmen ruhtinas-kunta* där han även hävdar att Kovero och Danielson-Kalmari förhöll sig oförstående till de svårigheter som tjänstemännen stötte på i sitt arbete med att uppbära skatt. Den utrensning som brottshärvan ledde till och som sträckte sig över hela tjänstemannakåren var ändå utan tvekan en av den tidigmoderna historiens allvarligaste.¹⁹ Dessa utrensningar kan man anta att även är synliga i antalet tjänstebrottsrättegångar under början av 1800-talet.

Utgångspunkten i denna uppsats är att största delen av tjänstemännens förseelser aldrig rapporterades till den lokala åklagaren eller landshövdingen. Endast en bråkdel av denna typ av olagligheter blev undersökta av rättsväsendet och en ännu mindre del av dem ledde till fällande dom. En del av dem har högst troligt gjorts upp privat. Mängden rättsfall – som här har begränsats till att enbart röra dem som underställdes hovrätten och som ordnats under ett enda diarienummer – berättar av denna anledning mer om de knep och möjligheter som fanns för att utöva kontroll över myndigheter än om förseelsernas bredd. Det är också klart att parterna i rättegångarna hade som föresats att presentera sin sak i ett för sig själv så fördelaktigt ljus som möjligt, vilket innebär att man för att kunna rekonstruera händelserna behöver beakta såväl den åklagades, offrets och åklagarens som vittnenas sammantagna och diametralt olika synpunkter. Det finns också skäl att här påminna om att myndigheternas handlingar endast undersöktes i rättegångsproto-

18. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1805:62, VHRA, RA, Vasa.

19. Kovero, 'Olof Vibeliuksesta maaherrana', *Historiallinen Aikakauskirja* 2–3 (1919); Kovero, 'Olavi Wibelius'en taistelu'; Vaarama, *Kuopion kaupungin historia* 2; J. R. Danielson-Kalmari, 'Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi vuosisatamme alulla erittäinkin Savossa ja Karjalassa', *Historiallinen Arkisto* 13 (1894), s. 162–164; Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*.

kollen i de fall då de upplevdes som tvivelaktiga. Man kan således dra slutsatser utifrån dem som brutit mot lagen, men dessa gäller inte de av kronans tjänare som oklanderligt skött sitt ämbete. Med hjälp av rättegångarna är det hur som helst möjligt att skapa en bild av undersåtarnas, civilförvaltningens och rättsväsendets intressen och deras knep för att ingripa i myndigheters förseelser.

Regionala särdrag

Valet av område i den föreliggande uppsatsen motiveras av den undersökta regionens långa avstånd till aktörerna i den svenska centralmakten och av närheten till den östra riksgränsen. Dessa faktorer ökade under den svenska tiden de lokala myndigheternas handlingsutrymme och ledde också till för orten egenartade problem som myndigheterna var tvungna att försöka hantera på ett eller annat sätt. På samma sätt hade lokala myndigheter utrymme att verka också i till exempel Norrland i norra Sverige.²⁰

Vasa hovrätt, som grundades 1776, förde den statliga dömande makten märkbart närmare den här undersökta regionen, men ur ett samtida perspektiv ledde detta inte till någon egentlig förbättring av rättskipningen. Brottsfallen i denna uppsats underställdes Vasa hovrätt av lokala domstolar som en del av processrättens förfarande, och därför kan man med hjälp av materialet inte till exempel undersöka hur grundandet av Vasa hovrätt eventuellt möjliggjorde en förbättring av rättens tillgänglighet. År 1783 tecknade Carl Bonde, hovrättspresidenten i Vasa, en hård bild av allmogen och överheten i Lill-Savolax (Norra Savolax) för Gustav III. Enligt honom var Lill-Savolax domsaga ett av de svåraste områdena att förvalta på grund av närheten till gränsen och invånarnas ”vilda och våldsamma natur”. Han konstaterade att ämbetsmännen, prästerna och bönderna ofta utförde våldshandlingar och rån. Eftersom regionen var så avlägsen var det svårt att komma åt att rannsaka denna verksamhet och dess konsekvenser, och för utövarna var det lätt att fly över rikets östgräns.²¹

20. Frohnert, *Kronans skatter*, s. 165–167; B. Westerhult, *Kronofogde, häradsskrivare, länsman. Den svenska fögderiförvaltningen 1810–1917* (Värnamo 1965).

21. Gunnar Suolahti, *Elämä Suomessa 1700-luvulla* (Porvoo 1925), s. 33.

Sockenindelningen för det undersökta området vid mitten av 1700-talet.

Källa: Koskivirta, 'Rajan lyhenevä varjo', s. 239.

År 1775 delades Savolax och Kymmenegårds län i två, och det gamla länets norra del blev då Savolax och Karelens län. När landshövdingens säte inrättades i Kuopio förbättrades kontakten till förvaltningen för invånarna i de östra och norra delarna av Savolax och Norra Karelen, vilka tidigare hade varit tvungna att vända sig till Lovisa. Den geografiska ställningen för den här regionen ändrades sedermera märkbart när den efter det finska kriget förvandlades från en avlägsen och enslig region till en bakgård av det nya moderlandet Rysslands huvudstad. Inom den valda tidsperioden är det även möjligt att bedöma hur dels grundandet av Savolax och Karelens län (1775), dels Finlands övergång från svensk riksdel till ryskt storfurstendöme (1808–1809) påverkade rättegångarna för tjänstebrott.

Inom lokalförvaltningen skedde övergången från svensk till rysk överhet utan avbrott i verksamheten. Den permanenta strukturens innehåll förändrades dock i och med att den till formen blev mer strikt och disciplinerad. Förvaltningen blev nu lojal mot kejsaren och dess utförande av sitt arbete förstärkte framför allt länsmännens ställning

redan på 1810-talet.²² Reflekterades denna förändring i mängden eller karaktären av rättegångarna för ämbets- och tjänstebrott redan under den undersökta perioden?

I början av den undersökta perioden var fokusområdet – Norra och Östra Savolax samt Norra Karelen – det svenska rikets östra randområde, vars förvaltningscentrum var förlagt på långt avstånd i Lovisa. I slutet av perioden var området, tillsammans med övriga Finland, en del av det ryska kejsardömet. Kuopio som år 1776 blev centrum för Savolax och Karelens län, utvecklades från en by bebodd av svedjebönder så småningom till en förvaltnings- och garnisonsstad. När det så kallade Gamla Finland anslöts till storfurstendömet Finland år 1812 var det endast Pielisjärvi och norra delen av Ilomants som längre var belägna vid storfurstendömet östgräns. Även centralförvaltningens myndigheter blev mer tillgängliga när storfurstendömet huvudstad flyttades från Åbo (1809) till Helsingfors (1812). Inte heller kejsardömet huvudstad S:t Petersburg var beläget utom räckhåll. Man kan anta att denna utveckling förändrade helhetsbilden av ämbetsmannabrotten.

En allmän bild av tiden och området

Liksom de sammanslagna talen i tabell 1 visar, bildar mängden rättegångar mot ämbetsbrott en ganska tydlig båge. Ännu under 1770-talet ställdes ganska få av de allvarliga ämbetsbrotten under hovrätten. Även dessa få fall ger ett trovärdigt intryck av myndigheternas godtycklighet och folkets svaga rättsskydd.

Några år efter grundandet av Savolax och Karelens län (och Vasa hovrätt) började mängden rättsfall att klart växa. Enligt samtida vittnesmål visar detta emellertid inte att regionens myndigheter skulle ha lyckats sköta övervakningen särskilt mycket bättre från Kuopio än från Lovisa. Ökningen av mängden rättsfall kan snarare anses ha speglat det missnöje som rådde bland invånarna och som kanaliserades genom rättsväsendet.²³ Mängden rättsprocesser nådde sin kulmen på båda sidor om sekelskiftet 1800, och samtidigt skedde en kraftig ökning i

22. Ylikangas, *Puukkojunkkarieitten esiinmarssi*, s. 176–184; Matti Klinge, *Keisarin Suomi* (Helsinki 1997), s. 52–53. Allmänt, se Seppo Tiihonen & Paula Tiihonen, *Suomen hallintohistoria* (Helsinki 1983).

23. J. R. Danielson-Kalmari, 'Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi', s. 162–164; Kovero, 'Olof Vibeliuksen taistelu', 763; Kovero, 'Olavi Vibeliuksesta maaherrana', s. 222–225.

Tabell 1. Antalet tjänste- och ämbetsbrottsrättegångar underställda Vasa hovrätt åren 1770–1829 efter den huvudmisstänktes titel (för information om vilka brott som valts ut här, se s. 363–364). Källa: Vasa hovrätts utslagsliggare av underställda mål, VHRA, RA, Vasa.

	1770– 1779	1780– 1789	1790– 1799	1800– 1809	1810– 1819	1820– 1829	Totalt
Länssekreterare & kameralför- valtning: stads- och länsnivå	0	2	0	3	2	3	10
Kronofogde	2	2	3	0	7	0	14
Häradskrivare, uppbördsfogde	0	0	0	0	1	3	4
Landsfiskal	0	2	1	1	0	1	5
Länsman, expeditionsfogde, expeditions- befallningsman	5	5	12	17	9	7	55
Fjärdingsman, uppsyningsman	0	6	1	1	0	0	8
	7	17	17	22	19	14	96

både mängden rättegångar för enskilda åtal och kärande. Detta visade å ena sidan på bredden av förseelser och å andra sidan åklagarnas växande intresse att ingripa i dem. En exceptionellt stor rensning av länsförvaltningens myndigheter inleddes efter att invånarna lämnat en stor mängd besvär först till kung Gustav IV Adolf, som besökte länet 1802, och därefter till tf justitiekansler, greve Gyllenborg, när denne företog sin inspektionsresa. Mängden ämbetsbrottsfall hade emellertid börjat öka redan innan detta, även om de kulminerade först till följd av landshövding Wibelius aktiva agerande från och med 1803.²⁴

24. För mer ingående om rensningarna, se Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa'.

Det exceptionellt storskaliga tjänstemissbruket som länsförvaltningens tjänstemän i länet gjorde sig skyldiga till, blev möjligt genom den skattskrivning och det storskifte som verkställdes i Norra Savolax kring sekelskiftet 1800. Landshövdingen Anders Johan Ramsay (landshövding 1791–1803) och Sveriges centralförvaltning hade på ett övergripande plan underlåtit att övervaka bokföringen av dessa verksamheter.²⁵ Det är tydligt att fler åtal mot myndigheter än vanligt väcktes efter att representeranter för centralmakten hade gjort rund- och inspektionsresor. Kulmineringen av åtal under 1800-talets första år främjade också professionaliseringen av landshövdingens ämbete: Ramsay, som dömdes för sin slapphänthet, hade förvärvat ämbetet som Savolax och Karelens läns landshövding som belöning för sina militära förtjänster, medan hans efterträdare Wibelius å sin sida var en rättslärdd vice häradshövding.²⁶

Inom det undersökta området var över hälften av de misstänkta i materialet åren 1770–1829 länsmän, vilka även var i majoritet bland myndigheterna – det fanns minst en länsman per administrativ socken, det vill säga länsmansdistrikt. En delning av länsmansdistrikten förutsatte antingen att invånarna betalade en högre länsmansskatt eller att länsmännen delade sina löner, och av detta skäl indelades det undersökta området i länsmansdistrikt retroaktivt sett efter befolkningstillväxten. På grund av detta hopades kronolänsmännens uppgifter så mycket att det blev övermäktigt för dem att sköta allt sitt arbete i laga ordning.²⁷

Under den undersökta perioden formar rättegångarna mot länsmännens ämbetsbrott en tydlig tidsbåge. När mängden fall kulminerade i början av 1800-talet, var det i genomsnitt mer än en rättegång i året från Savolax och Karelens län som rörde en länsman och som ställdes under Vasa hovrätt. En del av de åtalade var dock inte längre på samma sätt som decennierna dessförinnan egentliga kronolänsmän, utan i allt större mängd deras expeditionsfogdar, det vill säga assisterande länsmän.²⁸

25. *Ibid.*, s. 66–92. Om misslyckade skatteorganisationer i världshistorien, se Antti Kujala, *Voudintileistä veroparatiseihin. Verotuksen historia* (Helsinki 2020).

26. Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa'.

27. Till exempel Walta, *Virkamiehiä*, s. 57; Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena. Savon historia III 1720–1870* (Kuopio 1960), s. 311–319, 328–332, 384–387.

28. Även kronolänsmännen i materialet för denna uppsats verkade ofta som expeditionsfogdar vid sidan om sitt eget uppdrag. I Finland var kronolänsmännens verksamhetsområde, till skillnad från i Sverige, ett tingslag, det vill säga en länsmanssocken. Jämför till exempel Toivo J. Paloposki, 'Savonlinnan ja Kyminkartanon läänin talonpoikien valtiopäiväedustus vapaudenajalla', *Historiallinen Arkisto* 55 (Helsinki 1954), s. 409.

På grund av det finska kriget och Finlands inkorporering i Ryssland förändrades situationen. Efter den några år långa övergångsperioden (fredskrisen) blir rättegångar mot länsmän – och även kronolänsmän – som begått tjänstebrott i materialet för Vasa hovrätt klart mer sällsynta än tidigare. Under det sista decenniet av undersökningsperioden äger endast ett fåtal stora rättsprocesser rum i Norra Savolax. Redan under 1810-talet behandlade Vasa hovrätt oftare prästers förseelser än sådana som civilförvaltningens tjänstemän gjort sig skyldiga till.

Kulmineringen av rättegångar mot ämbetsförseelser är således även värd att lyfta fram för att områdets befolkningsbas och myndigheter kraftigt växte vid samma tid,²⁹ samtidigt som den traditionella politiska kanalen för besvär, riksdagen, avbröts för decennier framåt.³⁰ Dessa faktorer borde snarare ha ökat trycket på att reglera missförhållanden i domstolarna. Kanske var det de lokala myndigheternas starkare position och det faktum att länsmännen stod under landshövdingens allt strängare kontroll som förändrade både procedurerna och undersåtarnas behov av att föra sin sak till domstol. Även om förändringen delvis kan förklaras med någon okänd processomständighet,³¹ är det troligare att formandet av det överhetsfokuserade förvaltningssystemet minskade tjänstemännens behov att förbättra sin ekonomiska position på invånarnas bekostnad. Bland annat förbättrades länsmännens löner kännbart redan under de första åren av den ryska tiden. Detta var ett uttryck för kejsarens välvilja gentemot Finland, vars mål var att trygga och bevara ordningen i det nya storfurstendömet.³² I början av den

29. Åren 1810–1829 växte länets befolkning på Savolax sida med omkring 50 procent, på Karelen sida växte befolkningen i socknarna med cirka 33 procent. Uppgifterna grundar sig på de befolkningstabeller som jag sammanställt enligt församlingarnas uppgifter ur Statistikcentralens arkiv.

30. Till exempel Piia Einonen, ’Johdanto’, Piia Einonen & Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere 2020), s. 21–24.

31. Även några av de i hovrätten behandlade brottsfallen saknas från samma tid i Vasa hovrätts diarier och de behandlade fallen beslutsunderlag. Anu Koskivirta, ’Rajan lyhenevä varjo. Itäisen Suomen henkirikollisuuden muutos Ruotsin ajan lopulla ja Venäjän ajan alussa’, Piia Einonen & Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere 2020), s. 258.

32. Till exempel Anu Koskivirta, ’Kansan ja esivallan kohtaamisia esiteollisen ajan Suomessa’, *Suomalaisen arjen historia 2. Säätyjen Suomi* (Porvoo 2009), s. 150–177; Einonen, ’Johdanto’, s. 18; Petri Karonen, ’Suomi vuoden 1809 jälkeen. Rauhankriisi ja sen ratkaiseminen’, Piia Einonen & Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere 2020), s. 101.

ryska tiden upphörde även ackorden, det vill säga köp av ämbeten, och studentexamen krävdes som grundläggande utbildning för de högre ämbetena år 1817. Allt detta förbättrade kvaliteten på myndigheterna.³³

Eller kan fenomenet tolkas som något mer skenbart? Kulminerade rättegångarna mot allvarliga tjänste- och ämbetsbrott efter mitten av 1810-talet på grund av att Finlands centralförvaltning och den ryska generalguvernören förhöll sig mer tillåtande till allvarliga förseelser än vad Sveriges myndigheter hade gjort? Vi vet att generalguvernören skickade soldater för att kväva motståndet mot kronolänsmännen och rapporterade om saken till kejsaren och storfursten från Viborgs län, som från att ha ingått i den ryska guvernementsförvaltningen inkorporerades med det finska storfurstendömet år 1812. Även länsmännens ihärdiga användning av piskor i Viborgs län var välkänd.³⁴

I Finland förhöll man sig motstridigt till att anamma de procedurer för ordningens upprätthållande som man såg som ryska. Efter det finska kriget stördes ordningen i Lill-Savolax av en allmän rastlöshet. I området begicks flera mord och dråp, och myndigheterna fick heller inte grepp om de rövargång och förrymda fångar som plågade regionen. I början av 1820-talet bönföll landshövdingen Gustaf Aminoff om att få gendarmer eller soldater till Lill-Savolax för att få ett slut på rymningarna, men denna tanke upplevdes som främmande av Finlands centralförvaltning.³⁵ När tvisterna kring donationsjordarna i Viborgs län stärktes på 1830-talet, började Åbo hovrätt motsätta sig de ryska försöken att upprätta en hegemoni över straffrätten. Hovrätten började rent ut sagt förhålla sig mer ”svenskt” mot myndigheters våld och övertramp än man hade gjort under svenska tiden. Med andra ord dömde den självsvåld hårdare än tidigare.³⁶

33. Walta, *Virkamiehiä*, s. 35–39; Petri Karonen, 'Aateli 1700-luvulla. Yhteiskunta', Janne Haikari et al. (toim.), *Aatelin historia Suomessa* (Helsinki 2020), s. 302–306.

34. K. W. Rauhala, *Suomen keskushallinnon järjestyksestä vuosina 1808–1817 II. Ylimmät virkakunnat* (Helsinki 1910), s. 99–100.

35. Koskivirta, 'Rajan lyhenevä varjo', s. 241–252; Vaarama, *Kuopion kaupungin historia 2. Kuopion kaupunki vuosina 1809–1818* (Kuopio 1932), s. 25–26.

36. Jämför Anu Koskivirta, 'Oikeudenhoito ja käräjöntikulttuuri', Yrjö Kaukiainen et al. (toim.), *Autonomisen Suomen rajamaa. Viipurin läänin historia 5* (Lappeenranta 2014), s. 72, 79, 82–87. Det är också möjligt att hovrätten hade som föresats att lösa tjänstebrottsfallen så självständigt som möjligt och undvek att dra in senaten, genom vilken myndigheternas förseelser också hade blivit kända för generalguvernören. Jämför också Karonen, 'Suomi vuoden 1809 jälkeen', s. 114; Antti Riihinen, 'Vanha Suomi ja yhdenmukainen suuriruhtinaskunta? Lähentyminen Venäjään ja venäläisyyden

Utifrån rättegångarna framgår det att Savolax och Karelens läns svagaste tjänstemannakår under 1700-talet fanns i Pielisjärvi och Tohmajärvi i Norra Karelen, där missförhållandena emellertid rättades till redan i början av 1800-talet. Vid sidan om Jorois väcktes åtalen mot de allvarligaste förseelserna i Savolax till en början i huvudsak i Rantasalmis och Kerimäkis gränsocknar, tills centrum för alla sorters ämbetsbrott flyttade till storsocknarna Kuopio och Idensalmi. Ungefär en fjärdedel av alla länets rättegångar mot ämbetsbrott ägde rum i Kuopio socken och stad, vilket i hög grad förklaras av det faktum att länsförvaltningens kansli fanns i staden. Under 1800-talet spred sig problemen också till Kuopios norra granne Idensalmi. Detta är något överraskande eftersom länsmännen som var verksamma i Idensalmi traditionellt var länets mest utbildade.³⁷ Till och med tre fjärdedelar av alla de rättegångar i länet som var ställda under Vasa hovrätt ägde under 1820-talet rum i Lill-Savolax norra delar, och efter finska kriget blev samma region även centrum för en betydande mängd mord och dråp.³⁸

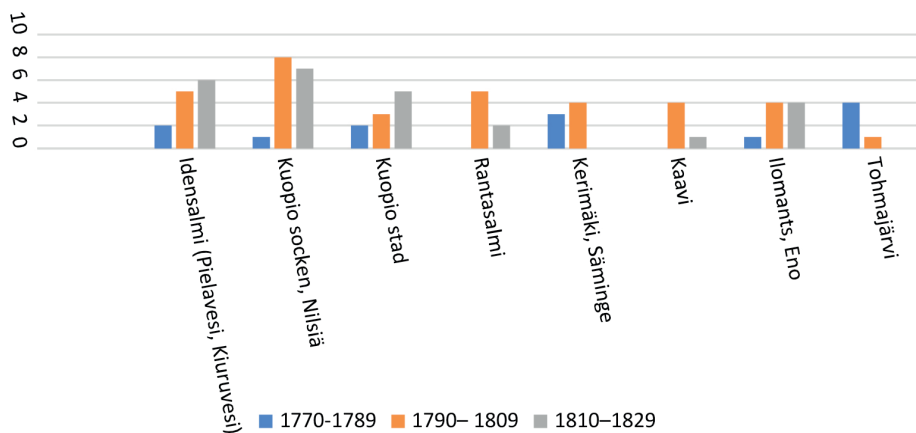
Enskilda tjänstemäns återkommande brott förklarar varför problemen hopade sig på vissa orter (tabell 2). Under undersökningsperioden redogjordes fem av länsmannen Isak Falks (Kerimäki) handlingar – främst misshandel i olika tvister rörande jordägande – fyra av länsmannen Erik Johan Nygrens (Ilomants) och tre av länsmannen Johan Lindberg (Idensalmi) och länsmannen Carl Gustaf Mansners (Rantasalmi) påstådda brott, vilka behandlades i hovrätten. I Tohmajärvi stod fjärdingsmannen Johan Elonius för närapä alla ämbetsbrottsåtal mot fjärdingsmän i länet. Han avskedades till sist efter femton år av kontinuerliga rättstvister. Även åtalen mot kronofogdar i häraderna

kitkeminen 1800-luvun alkupuolen Suomessa’, Piia Einonen & Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere 2020), s. 125–151. Om revisionspraxis i Gamla Finland, se Antti Räihä, ’Näkemyks oikeudenmukaisuudesta ja kihlakunnantuomarin viraltapano 1700-luvun puolivälin Vanhassa Suomessa’, *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 21 (2021:5), s. 49–65, www.doi.org/10.37449/ennenjanyt.109577.

37. Till skillnad från andra län var dessa i huvudsak studenter. Se Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>, sökord: namnen på länets länsmän.

38. Om sambandet mellan tjänstebrott och brotten mot liv, se Koskivirta ’Parantaja, kuolinsyntyntutkija ja syynäkeeton murhaaja’, s. 303–304. Även Ylikangas har sett länsmännens oduglighet i Södra Österbotten som en bakgrundsorsak till det så kallade knivjunkarföretaget. Se Ylikangas, *Puukkojunkkarieitten esinmarssi*, s. 227–228.

Tabell 2. Antalet tjänste- och ämbetsbrottsrättegångar underställda hovrätten av några tingslag (orter) i Savolax och Karelen län åren 1770–1829 (för information om vilka brott som valts ut här, se s. 363–364). Se även karta 1.

Källa: Åbo och Vasa hovrätters utslagsliggare och akter av underställda mål, VHRA, RA, Vasa.

koncentrerades till samma orter: i nio av fjorton rättegångar var den åtalade antingen kronofogde Gabriel Wallenius (verksam som fogde i Karelen nedredels 1759–1800) eller Anders Vilhelm Floman (verksam som fogde i Karelen övredels på 1810-talet).

Även långa serier av förseelser kan i statistiken ses som ett och samma rättsfall, eftersom man under en och samma rättegång normalt kunde behandla ett par tiotal åtalspunkter.³⁹ De största klustren av åtal mot länsmän utgjordes till exempel av de förseelser som Abraham Witting i Jorois, Carl Gustaf Mansner i Rantasalmi, Johan Fredrik Forstén i Kaavi, Anders Johan Labbart i Kuopio och Vilhelm Boman i Idensalmi påstods ha gjort sig skyldiga till. Samtidigt kunde även hovrätten ibland kombinera domarna från flera rättsfall till en enda helhet vid underställningsprocessen. Så agerade den i hanteringen av de åtal som under flera år, 1779–1783, stöttes och blöttes mot landsfiskalen Adolf Johan Geitell i Jorois ting.

39. Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa'.

Stor försnillning i staden

Att en så stor mängd ämbetsbrott koncentrerade sig till Kuopio stad och socken berodde i stor utsträckning på att länets ämbetsverk var förlagt där. I Kuopio ägde nästan alla fall som gällde försnillning av allmänna medel rum, för i staden förvarades både stadens och länets (från och med 1775) kassa. Även om försvunna medel ur en låst kassa räckte som bevis på brott, hindrade varken lättheten med att bevisa brottet eller hårda bestraffningar att försnillning skedde. Att fyrtio riksdaler hade försvunnit ledde till avskedandet av stadsfogden Carl Magnus Forsberg år 1804. Forsberg blev tvungen att gottgöra sitt brott med 28 dygn i fängelse på vatten och bröd, vilket motsvarade det hårdaste kroppsstraffet. Även år 1770 hade medel förskingrats ur stadskassan i länets tidigare centrum, Lovisa.⁴⁰ Straffen för försnillning var hårda även på landsbygden. Länsmannen i Rautalampi, Carl Johan Wester, hade fått 210 riksdaler ur länets kassa för löner till arbetarna. Han hade dock behållit pengarna själv och upprättat ett förfalskat betyg som visade att arbetarna vid ett vägarbete skulle ha fått pengarna. Brottet ledde till att han miste äran, det vill säga uteslöts ur samhället och dessutom belades med strängaste möjliga bot som sedermera ändrades till fängelse på vatten och bröd.⁴¹

Hela länets kassareserver försvann i Kuopio åtminstone åren 1814, 1820 och 1826. På 1810-talet dömde hovrätten länets kassör, Emmanuel Juvelin, att svara för ett underskott på över 2 000 silverdaler – enligt lagen (MB 45:2) med sitt liv. Senaten mildrade dock straffet till den maximala längden för fängelse på vatten och bröd, 28 dygn, och fyra års tvångsarbete på Sveaborgs fästning.⁴² Länskattmästaren i Savolax och Karelens län, Fredrik Krook, misstänktes å sin sida år 1820 för att ha tillskansat sig en del av en summa på tusen riksdaler som överlämnats till posten att transportera. Man lyckades däremot inte bevisa honom skyldig till brottet. Sex år senare blev emellertid Krook tvungen att svara för en summa på 9 800 rubel som försvann ur länets skattkassa under dess transport till Helsingfors. Som konsekvens dömdes han till

40. Diarium, akten av underställda mål och utslagsliggare 1770:8, Kymmenegårds och Savolax län (härefter KK), VHRA, RA, Vasa.

41. Walta, *Virkamiehiä*, s. 47.

42. *Ibid.*, s. 140–141. Eftersom ärendet undersöktes av provinskontoret och överfördes därifrån direkt till senaten, har rättegångsmaterial av detta fall inte bevarats i hovrättens arkiv.

det hårdaste offentliga spöstraffet, vilket för en ståndsperson var fullkomligt exceptionellt.⁴³

Repressionen av förnillning av allmänna medel synes, för tidens omständigheter, ha varit omfattande och hård. Lagstiftningen och rättskipningen skedde utifrån en moral med en senfeodalistisk värdegrund, den prioriterade insamlingen och tryggheten av kronans medel framom den enskilda skattebetalarens rättigheter. Därför finns det skäl att fortsätta undersökningen av ämbetsförseelser från häradets högst uppsatta skatteuppbördsmyndigheter, kronofogdarna.⁴⁴

Kronofogdarnas godtycklighet

Inom länsförvaltningens hierarki tog häradets kronofogdar, som lydde direkt under landshövdingen, hand om all skatteuppbörd samt om ordningens upprätthållande och den allmänna förvaltningen.⁴⁵ Även om man i den västra delen av det svenska riket lämnade in besvär över fogdarnas opportunistiska och uppbörd av olagliga avgifter, vågade man inte nödvändigtvis föra problemen till rätten om inte staten uttryckligen gjorde förfrågningar om dem.⁴⁶ Också i Savolax och Karelen ställdes kronofogdarnas brott endast i sällsynta fall under hovrätten, men även utifrån ett fåtal fall föds en bild av den despotism som framför allt möjliggjordes av Karelen avlägsna läge under 1700-talet. Ett stort avstånd till centralmakten försämrade den administrativa praxisen i förhållande till det övriga landet. Som del av Kexholms län hade Norra Karelen under 1600-talet varit en av de så kallade Östersjöprovinserna, och ännu under slutet av 1700-talet avvek dess taxering, jordägförhållanden och militärväsende från det övriga Sverige. På grund av att uppbördsförhållandena ännu inte var etablerade var landshövdingens och centralförvaltningens möjligheter för att kontrollera tjänste- och ämbetsmännen små.⁴⁷

43. Diarium och utslagsliggare av underställda mål, Savolax och Karelen län (härefter SK), 1826:38; 1828:1, VHRA. RA, Vasa.

44. Jämför till exempel Stellan Dahlgren & Kekke Stadin, *Från feodalism till kapitalism Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, Opuscula Historiae Upsaliensie 5 (Uppsala 1990), s. 11–14; Katajala, *Suomalainen kapina*, 215–216.

45. Walta *Virkamiehiä*, s. 17.

46. Frohnert, *Kronans skatter*, s. 274, 276.

47. Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia III*, s. 255–265, 276, 471–503; jämför Toivo J. Paloposki, *Suomen talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustus vapaudenajalla* (Helsinki 1961), s. 40–41, 57–58, 164.

Gabriel Wallenius (1725–1808) var länge kronofogde i Karelen och vida känd för sin skrupelfrihet.

Gabriel Wallenius, som var långvarig kronofogde (1759–1806) i Karelen och som utvecklade näringslivet, grälade regelbundet i häradsrätterna med bönder och tidvis även med präster, och hans skrupelfrihet var välkänd ända bort i Stockholm. Man var dock inte angelägen om att ingripa i Wallenius ofog, eftersom han samlade in skatterna effektivt och utvecklade både näringarna i regionen, hälsoförhållandena och gränsförsvaret utan tidigare motstycke. Wallenius, som var utbildad domare, utvidgade sina gods på bekostnad av bönderna med tvivelaktiga och aggressiva medel, vilka i stor mängd beskrivits inom litteraturen. Han bebodde kronogods och vräkte samtidigt deras invånare enligt eget tycke. På samma gång stärkte han sin egen ekonomi.⁴⁸ Rättsprocesser som rörde Wallenius ställdes fyra gånger under hovrätten. I häradsrätten lades åtal mot Wallenius ner gång på gång, och med den friande domen följde ett genkärsmål för ogrundade beskyllningar. I hovrätten vågade man ingripa med fastare hand i Wallenius verksamhet.

Möjligheterna att söka upprättelse för dem som föll offer för Wallenius och blev en nagel i ögat på honom var begränsade och processerna

48. Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* III, s. 250–253, 333–336.

långsamma. Det fick den före detta bonden Mikko Kuokkanen erfara, som under femton år förde ett enmanskrig mot Wallenius. Det hela hade sitt ursprung i en misslyckad gårdsförsäljning år 1758.⁴⁹ Det året hade Kuokkanen sålt sin del av en gård i Kaavi och skaffat en mindre i stället. När försäljarens söner bestred affären blev Kuokkanen dock tvungen att lämna gården, vilket försatte honom i en svår situation. Den på våren sådda skörden fick en ny invånare ta hand om, och försäljarna returnerade heller inte köpesumman för gården till Kuokkanen.

På tinget var det Wallenius som företrädde Kuokkanens motpart, och som häradstingets domare var det var också till dennas fördel som han avgjorde rättegången. Gårdsaffären dömdes som olovlig. Kuokkanen, som saknade gård och tjänst, dömdes även för lösdriveri enligt 1739 års legohjonsstadga.⁵⁰ Framför häradets invånare sattes han i handfängsel och skickades därefter via länsstyrelsen som soldat till artilleriet i Lovisa.

Innan han inledde sin tjänstgöring överlämnade Kuokkanen ett besvär till landshövdingen. I det nämnde han att hans maka och barn fick svälta och blev tvungna att tigga på grund av att Wallenius tagit skörden från gården och även alla familjens andra livsmedel. På denna grund tillät landshövdingen Kuokkanen att ta saken till domstol i Libelits för att återfå sin skörd. Det hela förblev dock bara en önskedröm. Wallenius som under tiden hade blivit kronofogde i stället för häradsdomare, befriades både från förnillningsanklagelserna och från ersättningskraven. Kuokkanen å sin sida dömdes i tinget till att böta tio silverdaler för osann berättelse hos konungens befallningshavande (MB 14:8). Skörden från gården bedömdes vara av ringa värde och spannmålen konstaterades ha överlåtits till kronomagasinet. Kuokkanen blev däremot ännu till åtalad för spekulation och stöld.

-
49. Beskrivningen grundar sig på de behandlade fallens diaries och utslagsliggare KK 1770:11, 1772:8, 1773:6, VHRA, RA, Vasa, och på Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia III*, s. 333–334. Wallenius beskrivs även omfattande i Viktor Riissanen, *Kruununvouti Gabriel Wallenius Pohjois-Karjalan rajaolojen kehittäjänä ja taloudellisena edistysmiehenä*, opulerad magisteravhandling i Finlands historia (Jyväskylä yliopisto 1965).
50. Legohjonsstadgan tvingade den obesuttna befolkningen att skaffa årstjänst och på så vis ett lagligt skydd av sin husbonde. Männen hade även möjlighet att ta värvning som soldat. De som bröt mot förordningen kunde skickas till landshövdingen för förhör. Om landshövdingen ansåg att den förhörda var en vanartig dagdrivare kunde han skicka denna till tvångsarbete eller som soldat till ett regemente. Se till exempel Toivo Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alussa* (Jyväskylä 1994), s. 37–41.

Kuokkanen väntade inte på att domen och straffet skulle träda i kraft, utan flydde uppenbarligen till fots till Tornedalen och över de norska fjällen till Tromsö. Därifrån fortsatte han med båt till Hamburg, och vidare via Wismar och Lübeck till Stockholm. I Stockholm upprättade han en lång besvärsskrift som han överlämnade till kungen om Wallenius och de många problem som han ansåg vara en konsekvens av Karelens bakåtsträvande jordägo- och skatteförhållanden. Redan från och med början av 1720-talet hade besvär över liknande missförhållanden överlämnats till riksdagen.⁵¹ Skrivelsen förmedlades även till Justitiekanslern. Kuokkanen klagade speciellt över att han blivit skriven som lösdrivare, vilket han ansåg gick i strid med löneförordningen eftersom han fortfarande hade en del landområden i sin ägo. Samtidigt kritiserade Kuokkanen även Wallenius för att denna deltagit i gårdstvisten både som domare och som representant för kåranden.

I brevet beskrev Kuokkanen allmänt skatteuppbörder och utmätningar där Karelens myndigheter ”skulle tvinga allmogen at tala och göra det som krono betienterne till nytta och förmån länder”. I brevet kopplades problemen till statens kassakris i början av 1770-talet och till de aktuella utredningarna om skatteuppbördens ineffektivitet.⁵² Kuokkanen pekade på att kronans skatteinkomster gick om intet när de bönder som lyckats förvärva myndigheternas vänskap kunde biträda vid skattläggningar och uppbära godtyckliga skatter – detta eftersom varken folkräkningen eller jorddelningen hade förverkligats. Kuokkanen tillade även att många nordkarelare blivit utsatta för våld av Wallenius i samband med skatteuppbörden.

Kungen gav Kuokkanen lejdebrev, och denne kunde återvända till Karelen utan rädsla för att bli fängslad. Framme i Kaavi började han processa mot Wallenius och det maktmissbruk som han omnämnde i sin besvärsskrift. Åtalen ogiltigförklarades dock på varje punkt. Slutresultatet blev hårt: Kuokkanen dömdes till tjugo piskrapp, till att offentligt be Wallenius om ursäkt och till förlust av sin ära, vilket innebar att han förlorade all sin rättshandlingsförmåga. Orsaken till domen var den att Kuokkanen ”utan skäl och anledning, vågat hos högsta överheten framfara med osanning, och thär skiälelost angiwfit nämnde befall-

51. Jämför Paloposki, *Suomen talonpoikaissäädyn valtiopäiväedustus vapaudenajalla*, s. 338–343.

52. Jämför till exempel Awebro, *Gustaf III:s räfst*, s. 40–44, 55–60, 90; Frohnert, *Kronans skatter*, s. 172.

ningsman för ärerörige brott, och honom därom sökt öfwerbevisa” (MB 60:4). Domen publicerades trots att Kuokkanen redan under rättegången hade dragit tillbaka sina anklagelser.

Kuokkanen visade sig vara en exceptionellt djärv och skicklig motpart, och på grund av dessa egenskaper gjorde kanske Wallenius honom till ett varnande exempel redan från början. När fallet fördes till hovrätten segrade ändå någon form av rättvisa. I dess beslut konstaterades nämligen att domen för lösdriveri och sändandet av Kuokkanen i militärtjänst hade saknat laglig grund, och att därför även bestraffningen för desertering var omotiverad. Även domen för oberättigad rapportering av Wallenius visade sig sakna grund, eftersom Kuokkanens besvär inte direkt handlade om Wallenius utan mer allmänt om jordägo- och skatteförhållandena i Karelen.

Kuokkanen fick trots detta aldrig mer sitt liv i ordning. Den tidigare konfiskerade skörden från gården dömdes vara förlorad åt kronan, och för att få tillbaka köpesumman för den omstridda gården måste han ansöka om lov av landshövdingen. En viss indikation på rättssäkerhet var att Kuokkanen befriades från de straff han ålagts för att ha försökt hänskjuta sina åsidosatta rättigheter. Hovrätten ogiltigförklarade både Kuokkanens straff att förlora sin ära och spöstraffet, eftersom de ansågs sakna grund. Detsamma gällde anmälan av Wallenius ”ärerörige brott”. Han befriades även från kravet att betala alla rättegångskostnader.

Det var känt att fogden Wallenius, som medvetet drog nytta av ämbetsområdets avlägsna placering, inte var nöjd över att landshövdingen med sin vakande blick bosatte sig i Kuopio, nästan vid porten till Karelen, när Savolax och Karelens län grundades år 1775.⁵³ Han fortsatte trots det sitt maktmissbruk, men nu drogs han också inför rätta för det. I sin hemsocken, Tohmajärvi, dömdes han vid tinget för att ha missbrukat sitt ämbete (MB 29:3) år 1781. Han bevisades även skyldig till att ha dragit en kronobonde i byn Kemi, Juho Kankkunen, inför rätta vid tinget med grundlösa anklagelser om olika brott. Till exempel anklagades han för att i berusat tillstånd ha skymfat en ämbetsman hos en lokal pastor och för olaglig tillverkning av brännvin. Wallenius motiv för detta var en förhoppning om att få köpa jord av Kankkunen till underpris.⁵⁴

53. Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* III, s. 252.

54. Diarium och utslagsliggare av underställda mål SK 1781:18, VHA, RA, Vasa. Wallenius var inte kronofogode åren 1788–1790, men av allt att döma var han då anställd av kronans militärväsende.

För att få till en domstolsprövning av fogdarnas missbruk krävdes att man tog sig över många frustrerande hinder. I Kerimäki hölls ett urtima ting i mars 1816, till följd av bonden Heikki Honkanens anmälan där han beskyllde kronofogden Nils Henrik Krogerus för att bland annat olagligt ha burit upp skatt och för att ha misshandlat Honkanen. Enligt Honkanen hade fogden anklagat honom för att ha beslagtagit tjugo riksdaler under skatteuppbörden. När denna summa trots allt inte stod att finna i Honkanens ägo, blev fogden våldsam; han svor och förolämpade Honkanen – och uppgavs även ha varit berusad. Fogden uppbar sedan sina tionden av Honkanen på nytt. Fogdens assistent, länsmannen Carl Magnus Claudel, anklagades för att ha spottat Honkanen i ansiktet och för att ha förolämpat honom genom att kalla honom ”rackare”.

Tingets dom blev tudelad. Eftersom det inte fanns några vittnen till den olagliga skatteuppbörden, återkallade Honkanen sin angivelse och Krogerus befriades på denna åtalspunkt. Ögonvittnen bekräftade dock att fogden hade slagit Honkanen och dragit honom i håret samt tillsammans med länsmannen förolämpat honom bland annat med skällsord som ”djävla hundsfott”. Även om kronofogden och länsmannen dömdes till böter för misshandel, förolämpningar och svordomar, fick Honkanen när allt kom omkring betala en mycket större bot för att ha beskyllt fogden för olaglig skatteuppbörd och fylleri utan tillräckliga bevis. Hovrätten, som var åtskild från lokalsamhället, ansåg inte att Honkanen förtjänade domen för ärekränkning och befriade honom därför på denna punkt – i likhet med Wallenius fall.⁵⁵ I allmänhet ogiltigförklarade hovrätten de domar som häradsdomstolarna delade ut gällande ärekränkning mot kronofogdar med hänvisning till bristande bevisning.

Eftersom kronofogdarna i sista hand ansvarade för kronans fordringar på häradet med sina liv,⁵⁶ undersökte Vasa hovrätt straffbarheten för fogdarnas påstådda brott oerhört grundligt. Den bredaste och mest grundliga serien av rättegångar mot kronofogdarnas påstådda skatteuppbördsbrott inföll på 1810-talet, och den avslutades inte på det vis målsägandena hade önskat. Invånarna i Karelens övre fogderi hade upprättat skrivelser mot kronofogden Anders Vilhelm

55. Diarium, utslagsliggare och motsvarande akten SK 1816: 63, VHRA, RA, Vasa.

56. Walta, *Virkamiehiä*, s. 18; jämför Ylikangas, *Wallsmanni*, s. 113–134.

Vid Jouhkola herrgård finns en sten med en inristning som förklarar att herrgården grundades 1764 av kronofogden i Karelen härad, Gabriel Wallenius. Källa: Museiverkets etnologiska bildsamlingar.

Floman under den ryska tidens första år, både till landshövdingen och till prokuratoren och generalguvernören i storfurstendömetns nya centralförvaltning. Till den sistnämndas uppgifter hörde att utreda de förseelser som hade koppling till bytet av valuta vid skatteuppbörden till kronan. I Övre Karelen var det fråga om samma sak. För att undvika åtal för ärekränkning hade besvären inlämnats anonymt under namnet ”Carelare”.

Till grund för besväret låg bytet av den valuta som användes vid skatternas betalning: jordskatterna började år 1811 uppbäras i ryska silverrubel och därmed dög inte längre riksdaler. Systemet gjorde betalningen av skatt svår framför allt i avlägsna orter, dit tillräckligt med pengar av den nya valutan ännu inte hade strömmat till från affärerna på spannmål och boskapsprodukter i Kuopio.⁵⁷ Kronofogden Floman misstänktes för att ha dragit nytta av situationen på böndernas bekostnad, när han under skatteuppbörden inte visade någon förståelse för dem. I de fall bönderna i Nurmes och Pielisjärvi

57. Riina Turunen & Miikka Voutilainen, ’Perinteen voitto vai keisarikunnan epäonnistuminen? Suomen rahaolot Venäjän kauden ensimmäisinä vuosikymmeninä’, Piia Einonen & Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen. 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere 2020), s. 193.

saknade rubel utmätte han dem i stället till deras skattebelopps fulla värde. De utmätta ägodelarna auktionerades sedan till underpris ut till ståndspersoner. För att undvika utmätning köpte invånarna i härads dets övriga socknar rubel till överpris av kronofogden och betalade 37–38 skilling för en rubel. I Kuopio var den officiella växlingskursen för rubel vid den här tiden 27–30 skilling. Flomans förfarande ökade på böndernas skattebörd med omkring en tredjedel, och vinsten uppbar fogden till sin egen fördel.⁵⁸

Bönderna lämnade in besvär till kejsaren över ”landets förbannelse”, det vill säga de ondsinta ämbetsmännen, vars tillskansning av egna vinster beskrevs få ”kallt blod att flöda” i undersåtarnas hjärtan. Karelarna fann det orimligt att fogden uppbar tusentals extra riksdaler som han stoppade i egna fickor, av bönder i häradet vilka av naturliga orsaker befann sig i en svår situation.

Landshövdingen Gustaf Aminoff reagerade allvarligt mot detta. Floman åtalades för ”skatt och tunga å allmogen” i alla härader inom Övre Karelens fögderi. Den komplicerade processen avslutades till skattebetalarnas fördel vid tingen i Libelits, Kaavi, Pielisjärvi och Nurmes: Floman dömdes till böter för olaglig skatteuppbörd. I hovrätten höll dock inte domen: där ansåg man att fogdens förfarande inte uppfyllde brottsrubriceringen eftersom ingen direkt utpressning var möjlig att bevisa. Floman dömdes till att göra upp om en återbetalning till invånarna av överskottet på den uppburna summan, men det viktigaste här var att Flomans angivare inte blev uppsökta och åtalade för ärekränkning.⁵⁹

Här fick kronofogdarnas allvarliga brott ett slut under den undersökta perioden och i området för undersökningen. Missbruk och bråk i samband med uppbörden togs även i fortsättningen till rättegång, men i stället för fogdarna var det under 1820-talet bara deras arbetspartner eller assistenter, härads- och skattebokhållarna, som blev anklagade. Även om lagen förblev densamma, blev följderna av missbruk hårdare än tidigare. År 1825 dömde hovrätten häradsbokhållaren Adolf Fredrik Fogman för olaglig skatteuppbörd och misshandel i Nilsjö till en månads fängelse, till en bot på hundra silver-

58. Vasa hovrätt, diarium, utslagsläggare och akten av underställda mål, SK 1813: 21.

59. RA, Vasa, VHRA, diariet och utslagsläggare av underställda mål, SK, år 1812: 128; 1813, 85; 1814, 5, 9; 1815, 49 (även beslutsakten i den sista).

daler och till att ersätta bönderna för de olagligt uppburna medlen. Följande år dömde samma rätt skattebokhållaren Johan Fredrik Järnfelt från Kuopio till fängelse i fem veckor och till en maximibot på tvåhundra silverdaler för olaglig utmätning och misshandel. Även hans son, som utfört samma uppdrag som fadern, hamnade i rätten. Båda blev uppsagda från sina tjänster.⁶⁰

Landsfiskalerna – vargarna som vaktar fåren?

I de fall tjänstemännen inom häradets myndigheter eller de lokala myndigheterna misstänktes för tjänsteförseelser, utsågs landsfiskalen till åklagare i häradsdomstolen av landshövdingen. Som allmänna åklagare var landsfiskalerna även kärande i de fall som berörde kronan, såsom brott mot hembränningsförbudet och överflödsförordningen.⁶¹ Landsfiskalernas uppdrag ledde till att de lätt hamnade i konflikt med både invånarna och de lokala ämbetsmännen. Särskilt inflammerad blev situationen mellan å ena sidan befolkningen och ämbetsmannakåren och å andra sidan den långvariga landsfiskalen för Savolax och Karelens län, Adolf Johan Geitell.

I början av 1780-talet utredde Vasa hovrätt en härva av ett flertal brott som landsfiskal Geitell hade begått mot allmogen och ämbetsmannakåren i Rantasalmi och Jorois.⁶² Först hade Geitell misshandlat länsmannen Witting i Jorois, när han som landshövdingens ställföreträdande hade anlant till Witting för att utmäta en skuld. Misshandeln ledde till blånader och blodiga sår, för vilka Geitell dömdes till böter. Eftersom domen dessutom gällde förolämpning av en länsman blev bötessumman större än vanligt.

En betydligt strängare dom fick Geitell för att han misshandlat och förolämpat värdshusvärden Pauli Tuovinen och dennes maka. Det kunde bevisas att landsfiskalen sent en kväll kommit till värdshuset där han hade slagit, sparkat och luggat värdshusfolket, och dessutom riktat en pistol mot värdens bror. Bråket ledde till att Geitell dömdes till en bot

60. Kronofogden i Övre Savolax, Petter Johan Hipping, anklagades även i Idensalmi för överdrivet skjutsningsbesvär år 1817, men fallet var klart mildare än de tidigare. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1818:48; 1821:34; 1826:95; 1827:13; 1825:26, VHRA, RA, Vasa.

61. Koskivirta, 'Kansan ja esivallan kohtaamisia', s. 176.

62. Beskrivningen grundar sig på de behandlade fallens diaries och utslagsliggare 1783: 84, VHRA, RA, Vasa.

på tvåhundra silverdaler för hemfridsbrott, fylleri och för att ha förölämpat Tuovinens maka. Domen för hemfridsbrott upprepades dessutom för Geitell eftersom han utan lov hade trängt sig in i bodarna hos en bonde och där sökt efter förbjudna hembrenningsverktyg.

Bråken i samband med kyrkogången hörde till en klass för sig. Utöver allt annat åtalades Geitell för att ha förölämpat och trakasserat sin egen bokhållare i kyrkbänken. För detta kom Geitell undan med enbart förebråelser i häradsrätten, men hovrätten ändrade brottsbenämningen till kyrkoförargelse, för vilken han dömdes till att betala en bot på tio silverdaler.

Stort rabalder uppstod när Geitell, till synes av egenlyttiga skäl, behandlade två ladugårdspigor på ett nedsättande och hårt sätt. Fallet hade koppling till den vid tiden aktuella överflödsförordningen. På trappan till kyrkan i Rantasalmi hade Geitell sett två pigor som var på väg till gudstjänsten med glittrande band i håret. De var mantalskommissarie Brunous och brofogdenämndemannen Kämäräinens två pigor, som inför kyrkobesöket hade bundit gamla band i håret. Banden var pyntade med trärosor och glittrande metallsnören. Landsfiskalen hade genast beordrat länsmannen Johan Gustaf Schlüter att riva bort banden ur flickornas hår, och när Schlüter vägrade hade Geitell gjort det själv.

Geitell åtalade pigorna i rätten och anklagade dem för att ha brutit mot överflödsförordningen. Där försvarade husbönderna sina pigor och pekade på att banden inte var förbjudna, eftersom de inte innehöll någon ädelmetall. De omstridda accessoarerna undersöktes även av Vasa hovrätt som bedömde att de var värdelösa. Vad gällde metallens kvalitet blev den i domstolen bedömd som obetydlig. Geitell fick ändå flickorna dömda efter att han klargjort för domstolen att de gått utklädda och hänvisade här till överflödsförordningen, enligt vilken ladugårdspigor inte hade rätt att bära metallaccessoarer. På denna grund dömdes både härads- och hovrätten vardera pigan till en bot på hundra silverdaler. Halva summan skulle tillfalla anmälaren, det vill säga Geitell själv, och halva de fattiga i socknen. Länsman Schlüter och en annan kronobetjänt fick dessutom varningar för att ha undlåtit att lyda en myndighets order på en plats som kungjorts som fridlyst, men landsfiskal Geitell å sin sida dömdes till böter för att ha stulit hårbanden och för sabbatsbrott.

Det stod klart att varken pigorna eller deras husbönder kunde betala bötessumman, som var jämförbar med priset för en liten gård eller

sex årslöner för en länsman.⁶³ På grund av bristande tillgångar ändrades flickornas böter till hårdast möjliga förvandlingsstraff, 28 dagar i fängelse på vatten och bröd. Till denna typ av straff dömdes vanligtvis endast mångfaldigt dömda inbrottstjuvar eller benådade mördare. För sina blygsamma prydnader fick flickorna utstå samma straff som Geitell gjort för sina flerfaldigt upprepade brott av misshandel och hemfridsbrott. Den bristande proportionen mellan brott och straff upplevdes som grym.

Trots sina straff fick Geitell fortsätta i sin tjänst och samla in märkbara inkomster till kronan och till sig själv genom att konfiskera förbjudna bränningspannor och genom att anklaga invånare för att bryta mot hembränningsförbudet. I samband med detta åtalades han bland annat för att ha orsakat ett missfall när han genomförde en stor kontroll i syfte att avslöja personer som brutit mot hembränningsförbudet.⁶⁴ Landsfiskalen Geitell åtalades åtminstone tre gånger för tingsfridsbrott. Två gånger ledde åtalet till fällande dom: när han stod åtalad hade han slagit länsman Abraham Witting vid Jorois ting och hovrättens auskultant Krook vid Tohmajärvi ting.

Även Geitells parhund Johan Fass hamnade i konflikt med allmogen efter att ha konfiskerat olovliga bränningspannor, även om misstankarna som riktades mot honom gällande försnällning av allmänna medel visade sig sakna grund. Den uppgift som tjänstemannens övervakare hade förvärrade oundvikligen landsfiskalens förhållande även till de lokala myndigheterna. Den svenskfödde Zachris Hultén blev föremål för speciellt fräcka trakasserier på grund av landshövdingen Wibelius uppdrag att rannsaka brott utförda av länsmanen i Libelits och Kaavi.⁶⁵

De landsfiskaler som verkade i Finlands randområden hade en utbildning som klart skilde sig från landsfiskalerna i Sveriges centrala områden, där man till denna tjänst redan under 1700-talet i huvudsak rekryterade hovrättens auskultanter, det vill säga blivande domare.⁶⁶

63. Om en länsmans lön, se Ylikangas, *Wallmanni*, s. 132; Walta, *Virkamiehiä*, s. 54–69. Allmänt om priser, se L. O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund 2022 [1984]).

64. Ilkka Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka, Historiallisia tutkimuksia* 192 (Helsinki 1995), s. 93. Diarium och utslagsliggare av underställda mål SK 1789:25, VHRÅ, RA, Vasa.

65. Forsberg, *Ruukinpatruuna vastaan kaskitalonpojat*, s. 83; Vaarama, *Kuopion kaupungin historia* 2, s. 14–15; Koskivirta, 'Virkakunta varkaissa'.

66. Peterson, 'En god ämbetsman', s. 314–315.

Geitells kollegor på 1790-talet, Johan Fass och Anders Grönlund, hade till skillnad från Geitell redan studerat vid universitet och de åtalades heller inte, såsom sina föregångare, för upprepade och allvarliga våldsbrott. Grönlund blev kvar i sin tjänst i närmare femtio år, även om han tidvis fräntogs sitt ämbete på grund av misstankar om tjänstemissbruk.⁶⁷

Länsmannens position: från bottenskiktet till kejsarens förtrogna

Respekten för de länsmän som tog hand om kamerala och rättsliga uppdrag på lokal nivå nådde under 1700-talets första decennium botten. Personer som hade de rätta egenskaperna för att bli tjänstemän undvek att söka länsmanstjänsterna på grund av den dåliga lönen. I finskspråkiga områden hade kraven på kunskaper i svenska språket och skrivkunnighet stängt ute bönderna från tjänsterna åtminstone till århundradets början. När länsmännen inte kunde försörja sig på sitt jordbruk var de tvungna att skaffa inkomster genom ett flertal sidoverksamheter, såsom utmätning av privatpersoners skulder, jorddelningsverksamhet och bouppteckningar. Arbetsbelastningen växte när kronofogdarna vid 1700-talets mitt förde över åtals- och indrivningsuppdrag på länsmännen, vars lön endast motsvarade en tiondel av kronofogdarnas. Landshövdingen i Kymmenegårds och Savolax län, Anders Henrik Ramsay, påtalade också behovet av förbättrade länsmanlöner för Gustav III på 1770-talet, eftersom länsmannens låga inkomster lockade dem till att ta emot mutor från förbrytare som ville komma undan åtal.⁶⁸

Länsmännen i området som undersöks här tog i samband med skatteuppbörd och utmätning rätt ofta ut olagliga arvoden, och detta förfarande var den vanligaste orsaken till åtal mot länsmän. På vissa ställen under 1770- och 1780-talet var utkrävandet av olagliga avgifter rent ut sagt landsbygdens praxis. Som avslutning på en över tio år lång rättsprocess blev kronolänsmanen i Jorois, Abraham Witting, avskedad år 1784. Listan över åtal mot honom bestod av fjorton punkter – bland annat hade han krävt ett extra arvode på 27 koppardaler i samband med en utmätning av tingsgästningspenningar och gengärdsavgifter. De som hade vägrat betala hade han misshandlat. Witting var dessutom

67. Forsberg, *Ruukinpatruuna vastaan kaskitalonpojat*, s. 191.

68. Ylikangas, *Wällesmanni*, s. 120–121, 144–145; Y. S. Koskimies, *Nimismiesviran historiallisen kehitysvaiheet keskiajalta nykyaikaan* (Lahti 1949), s. 297; Walta, *Virkamiehiä*, s. 23.

"Länsmän med biträden", skiss av Albert Edelfelt 1871. Källa: Museiverkets historiska bildsamling.

anklagad för att ha pressat kornet i kappor så att dessa kunde rymma fler korn än vanligt. Han anklagades även för att ha låtit bli att åtala en bonde för hembränningsbrott i utbyte mot en mjölkande ko och en penningmuta på sextio koppardaler. Länsmannen var även åtalad för att ha slagit två nämndemän, den ena i tingsrätten. Witting avstängdes från sin befattning redan fyra år före hovrättens dom.⁶⁹ Situationen förbättrades dock inte efter detta, eftersom även den nya länsmannen, Henrik Strandstén, snart åtalades för laglöshet. Han beskyldes för att utan lov ha tagit talg, fårkött, korn och lin som utmättningsarvode ur fyra hus. Under utmätningen hade han dessutom misshandlat husens invånare genom att sparka, lugga och slå dem med käpp. Tingsrätten dömde honom till att returnera de uppburna utgifterna och till att

69. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1780: 54, 1782:3, 1781, 5; 1783:3, VHRA, RA, Vasa. Även den tidigare länsmannen Gustaf Hielman avskedades på 1760-talet. Se Wirilander, *Savo kaskisavujen aikana*, s. 335.

betala en summa motsvarande tre av hans månadslöner till fattighuset. Misshandel, uppbärandet av extra avgifter och fylleri i tjänst var enligt hovrätten skäl nog att avskeda Strandstén.⁷⁰

I sitt verk om Norra Karelen landsbygdshistoria har Veijo Saloheimo visat att en stor del av de länsmän som var verksamma under svenska tidens sista decennier i Norra Karelen blev åtalade för ämbetsbrott eller avskedade från sitt uppdrag. Situationen var enligt Matti Waltas undersökning inte heller mycket bättre i Nyland, eller i Södra Österbotten som undersökts av Heikki Ylikangas.⁷¹ De allra vanligaste brotten var olaglig utmätning och skatteuppbörd, ojämn fördelning av skjuts- och gärdespenningar, olagliga påfrestningar, olovlig försäljning av panter, försummelse av att väcka åtal, användning av våld i tjänsten samt konsumtion av brännvin. Förhöjningen av lönerna löste inte ensamt problemet, för efter mitten av 1780-talet åtalades allt fler länsmän i hovrätten för tjänstebrott, trots de förbättrade lönerna.⁷²

Offren för misshandel och olagliga utmätningar kunde ibland samla sina krafter och lyfta fram frågor som berörde hela byasamhället, såsom missbruk av väg- och friskjutspenningar. På så sätt lyckades man i Ilomants ställa länsmannen Erik Johan Nygren inför rätta för de extraordinarie skatter som han i årtal hade samlat på sig. Nygren avskedades 1804, men han fick tydligen återvända till sitt ämbete efter att ha överklagat domen.⁷³ Länsmannen i Kuopio socken, Anders Johan Labbart, ställdes år 1797 inför rätta i tingsrätten där en anklagelseskrift med nio punkter lästes upp mot honom. Flera av byns bönder hade framfört besvär mot Labbart för olagligt uppburna avgifter och för att ha beordrat bönderna till vägarbeten vid olagliga tider och till platser som låg längre bort från deras hembyar än vad som var lovligt. Till de mindre åtalspunkterna hörde tillåtelse för en piga att avbryta sin årstjänstgöring i utbyte mot matvarugåvor och försummelse att verkställa ett skamstraff mot mutor. Häradsdomstolen gav Labbart en varning och dömde honom till att betala en månadslön i böter; hovrätten stängde även av honom från hans ämbete i ett år. Senare misstänktes Labbart

70. Diarium och utslagsliggare av underställda mål KK 1772:59, 1773:36, SK 1784:1, VHRA, RA, Vasa.

71. Saloheimo, *Pohjois-Karjalan historia* III, s. 241–245, 253–254; Ylikangas, *Wallesmänni*, s. 145; Walta, *Virkamiehiä*, s. 44–53.

72. Om löner, se Ylikangas, *Wallesmänni*, s. 145–146; Walta, *Virkamiehiä*, s. 54–69.

73. Mer om Nygrens fall i Koskivirta, 'Kansan ja esivallan kohtaamisia'.

också för olaglig konfiskering, för mutor och för tjänstemissbruk tillsammans med landskamreraren Gustaf Salenius.⁷⁴

Det i legohjonsstadgan föreskrivna tjänstetvånget ledde även det till att flera lokala myndigheter uppnådde olagliga fördelar. Abraham Hyppén, en expeditionsfogde som tidigare avskedats från sin tjänst som länsman i Pieksämäki på grund av tjänsteförseelser, lät till exempel år 1813 fångsla en piga som hade avslutat sin tjänst. Mot en konstant ersättning lovade han att inte skicka henne till landshövdingen för förhör misstänkt för lösdriveri. Hyppén åtalades för fridsbrott, men bevisen räckte inte för en fällande dom.⁷⁵

Utkrävande av gåvor

I drygt en tiondel (elva fall) av de rättegångar mot tjänstebrott som behandlas här listades även mutor, men dessa slutade efter år 1813. Problemen koncentrerade sig i början till Jorois och dess gränsocknar. Från Viborgs guvernementskansli på den ryska sidan av gränsen skickade man efter mitten av 1700-talet besvär över länsmannen i Ilomants, Johan Hultin, som upprepade gånger stod åtalad i tingsrätten för att ha krävt gåvor och för att ha släppt farliga brottslingar på fri fot i utbyte mot gåvor. Även Hultins efterträdare Johan Mandell (länsman 1768–1798) åtalades för att ha tagit emot ett flertal mutor, men han blev inte dömd.⁷⁶ Till hovrätten fördes endast ett av de fall som berörde honom, och i det hade man beslutat sig för förlikning. En lokal bonde, Heikki Turunen, hade anmält Mandell för att ha hemlighållit en avskogning i utbyte mot mutor, men bevisningen räckte inte för fällande dom. Processen fortsatte därefter i form av rättegång mot ärekränkning, vilken Mandell vann. Turunen, liksom sedermera tiotals andra bönder i Ilomants, led av nederlaget och dömdes till böter för att ha förolämpat länsmannen.⁷⁷

Mutorna troddes också vara förklaringen till fjärdingsmannen i Tohmajärvi Johan Elonius förfarande. Han misstänktes för att ha släppt den mordmisstänkta bondeänkan Brita Toljander från häktet där hon

74. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1798:68, VHRA; RA, Vasa; Forsberg, *Kuka murhasi*, s. 166.

75. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1815:34, VHRA, RA, Vasa.

76. Eija Piipponen, *Käyttätymissäännöt ja niiden noudattaminen Ilomantsissa hyödyn aikana rikosten valossa*, pro gradu-avhandling i Finlands historia, Joensuu universitet, historiska institutionen (Joensuu 1988), s. 6, 13–14; Koskivirta, 'Sisäinen vihollinen', s. 201, 240.

77. Diarium och utslagsliggare av underställda mål KK 1772:47; 1773:29; VHRA, RA, Vasa.

satt i väntan på rättegång år 1790. Omkring femton år tidigare hade Elonius också åtalats för att ha underlåtit att genomföra en konfiskering av exportvaror i utbyte mot mutor och för att ha hjälpt resande att undvika tullavgifter när de korsade gränsen. Samtidigt anklagades Elonius också för att ha tvingat bönder att betala honom för hög lön och för att olagligt ha uppburit flera andra avgifter. Elonius klarade sig undan med låga böter. På 1790-talet ändrades situationen när en stor grupp sockenbor anmälde Elonius för att ha missbrukat sin ämbetsposition, för att med våld ha uppburit illegala avgifter, för att ha accepterat mutor och i gengäld underlåtit väghållningsutskylder samt för att ha gjort sig skyldig till en stor mängd misshandlar i samband med gräl kopplade till väghållningen. Det ena offret, inhysesshjonet Pekka Vänskä, som misshandlades på en vägarbetsplats, sades till och med ha dött. Ingen av dessa misstankar kunde dock bevisas.

I stället ledde Elonius verksamhet slutligen till att två av byns invånare anmälde honom för att ha använt sig av militärens proviantskjuts för att olagligt uppbära avgifter. Han dömdes till böter på tvåhundra silverdaler för olaglig skatteuppbörd, vilka på grund av bristande tillgångar ändrades till 28 dygn i fängelse på vatten och bröd.⁷⁸

Bondeskalden Paavo Korhonen, känd som Vihta-Paavo, hittade på en smådevisa som blev populär och som handlade om länsmannen i Rautalampi, Jakob Johan Kock (i tjänst åren 1798–1804):

Kokki joka koiran juonet kaikki kyllä tunki,
 Kokki joka keplotella miehen poven taisi,
 Ruunun roisto, Jämsän jättö, kovan onnen Kokki,
 Rahan kurri, velan herra, koko tämä Kokki.
 Monen miehen mieltä myöten teki tämä Kokki,
 Jolla oli, siltä otti; pejakas kuin petti!⁷⁹

I visan hävdas att Kock hade låtit bönder olagligt tillverka brännvin i utbyte mot penninggåvor eller genom att be dem låna honom pengar. Dessa skulder kunde han inte betala tillbaka eftersom han förlorade sin tjänst.

78. Diarium och utslagsliggare av underställda mål KK 1778:31; SK 1787:55; 1793:24; VHRA, RA, Vasa.

79. Anneli Asplund, 'Korhonen, Paavo (1775–1840)', *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4, Helsinki 1997– (hämtad 7.12.2022); Kustavi Grotenfelt, *Kahdeksantoista runoniekkää. Valikoima Korhosen, Lyytisen, Makkosen, Kymäläisen, Puhakan, Rääkkösen y.m. runoja ja lauluja* (Helsinki 1889).

Fallen med Kocks mutor och skulder hamnade inte i Vasa hovrätt. I de högre instanserna behandlades mutor i allmänhet bara som en mindre bisak i rättegångar mot större och allvarigare tjänstebrott.⁸⁰ I de fallen var de anklagade i huvudsak expeditionsfogdar och/eller fjärdingsmän som anlätades som biträde till länsmannen på grund av den kraftiga befolkningsökningen i de vidsträckta socknarna. Som mutor fungerade livsmedel och brännvin, liksom olika pälsar, lin och klädesplagg. Samma allmänna hushållsvaror var föremål för olaglig utmätning när pengar saknades.⁸¹ Att ta emot mutor var vanligtvis kopplat till större åtalshelheter, i vilka även olaga uppbörd av skatter och avgifter ingick liksom illegala utmätningar, för alla dessa brott handlade om försök att öka inkomster. I de fall mutor behövdes, fanns två likasinnade parter, men om den ena parten däremot krävde olagliga betalningar av den andra, agerade denna mot den andres vilja. Därför avslöjades sällan mutningarna, och kronans förluster blev en börda för det övriga samhället. Bördans orättvisa fördelning var samtidigt en vanlig orsak till att anmäla både givaren och mottagaren av mutan till landshövdingen eller till domstolen. Ett mutningsåtal kunde också vara ett knep för att göra åklagaren eller domaren jävig i ett besvärande rättsfall, men denna typ av rättsliga åtgärder lyckades inte.⁸²

I likhet med fallen gällande anställningar och hembränning illustrerar den dom som stadsfogden Henrik Harlin i Kuopio år 1785 hur vardagslivets stränga reglering gav möjligheter till direkt utpressning. Harlin hade beställt fyrtio ryska pepparkakor av bonden Pekka Kaukonen för att senare kunna kräva penningersättning i utbyte mot att han skulle låta bli att avslöja den olagliga beställningen. När Kaukonen hade fört bakverken till Kuopio, hade Harlin krävt att han betalade honom en summa på över åtta riksdaler för att Harlin inte skulle gripa honom för tullbrott. I rättssalen blev det uppenbart att Harlin också utan orsak hade skickat en fångdräng från Kuopio som soldat till Sveaborgs värvade regemente på inrådan av en romsk ”zigenarfänge”. Hovrätten dömde Harlin till böter på hundra riksdaler för bedrägeriet, vilket ändrades

80. Om fall som förs till hovrätten, se *Sveriges rikes lag*, Rättegångsbalk 25:5.

81. Diarium och utslagsliggare av underställda mål SK 1787:55; 1793:24, VHRA, RA, Vasa. Allmänt om mutningsfall, se även Ylikangas, *WalleSmanni*, s. 147.

82. Till exempel anmälde länskanslern Salenius häradshövdingen Brummer för resultatlös korruption. Diarium och utslagsliggare av underställda mål SK 1805:80, VHRA, RA, Vasa.

till fyra månaders tvångsarbete (MB 42:2). Dessutom tvingades han utföra ett års tvångsarbete på Svartholms fästning och så blev han av med sitt ämbete.⁸³

Självmedvetna protester

Liksom rättgångarna mot mutningarna visade var allmogen vid sekelskiftet 1800 inget rådlöst offer för despotism. Många av bönderna var medvetna om sina rättigheter – ibland till och med lite väl medvetna. De kungjordes offentligt vid tinget och fanns nedskrivna i 1789 års förenings- och säkerhetsakt. Självmedvetenheten kunde ibland leda till nederlag, åtminstone gjorde den det för bonden Pekka Pelli i Libelits. I ett besvär som han överlämnade till landshövdingen berättade Pelli att objudna gäster – länsman och fyra av hans medhjälpare – hade gått in i hans hus när värdfolket var ute på jordbruksarbete i början av sommaren 1805. När han kom tillbaka till huset med sin maka upptäckte han att de haft besök av objudna gäster som tagit med sig klädesplagg och livsmedel. Även familjens femåriga barn var försvunnet. Barnet återfanns på morgonen i skogen, dit det sade sig ha flytt undan rövare.

Det var dock inte fråga om något inbrott, utan om utmätning av en skatteskuld. På morgonen återvände socknens länsman Otto Vilhelm Montell till Pellis hus. Denne uppförde sig enligt Pelli vänligt och hade ”leende” lovat betala Pelli fyra riksdaler om denne inte klagade till landshövdingen på hur utmätningen utförts. Pelli fastslog i sin besvärsskrift att han inte ens hade övervägt att ta emot pengarna. Tvärtom var han förbluffad över att en länsman kunde sjunka så lågt att han bad om ursäkt för sin förseelse – om ”gud nås” – av en bonde. Situationen var enligt Pelli absurd, för de styrandes gunst vann vanligtvis bara betydande personer och den allmänna principen var att ”gör sine rätt men aldrig gott”. Skrivelsen som Pellis skrivare hade uppgjort andades bondsk stolthet och en tro på att rättvisa skulle skipas: ”Jag är en skattskyldig undersåte – jag hedrar lag och rätt. Jag än en simpel bonde och i denna egenskap [...] skall jag lära eder weta: *quid iuris?* [vad är rätten].” Med dessa ord vädjade Pelli till landshövdingen att starta en brottsutredning om olaga utmätning.

83. Diarium och utslagsliggare av underställda mål SK 1785 80, VHOA, RA, Vasa.

Undersökningen verkställdes snabbt. Vid Libelits extraordinära ting åtalades Montell och hans fyra medhjälpare för illegal utmätning. Åtalet rann dock ut i sanden, för länsmannen kunde visa att utmätningen rättmätigt hade kungjorts och förts till Pellis kännedom. Vittnena berättade att Pelli med avsikt hade lämnat huset hela dagen för att undvika utmätningen. Länsman Montell och hans medhjälpare friades från anklagelserna.

Ur rättegångsprotokollen framgick även en uppenbar delorsak till att länsmannen så överraskande gjort sitt förlikningserbjudande vid Pellis hus under sommaren: Montell trodde att han lämnat sin dokumentmapp i skinn vid huset. Han hade hoppats på att återfå pappren av Pelli.

Montell undvek fällande dom i fallet med Pelli, men i övrigt var han känd i Libelits för sitt egenmäktiga tillvägagångssätt. Han blev upprepade gånger tvungen att stå till svars för anklagelser om olaga utmätning och stötte samtidigt också gång på gång på verbalt motstånd: bland annat dömdes en hemmansägare i Sotkuma till böter på tre silverdaler (MB 18:9) för att ha benämnt Montell som någon som ”springa som warg för att röfwa och plundra menniskior”. Motståndet var även fysiskt. När flera missväxtår i följd gjorde bönderna skuldsatta i början av 1800-talet, samtidigt som skattebördan växte,⁸⁴ krävde utmätningarna hårda tag och de väckte kraftfulla protester. Bonden Jaakko Törrönen dömdes till böter på tvåhundra silverdaler för att ha knuffat och förolämpat Montell när denne var i tjänst. Domen ändrades på grund av bristande tillgångar till ett kroppsstraff på fyrtio piskrapp (MB 15:99).⁸⁵

Mot slutet av den svenska tiden underställdes hovrätten betydligt fler fall av misshandel mot ämbetsmän i tjänst än ämbetsbrott. För denna typ av brott dömdes ofta kvinnor, vars vardag försvårades av utmätning av kor, får, kastruller, lin eller andra hushållsförnödenheter. En del nöjde sig med icke-våldsamt motstånd – oförsänkta gester som att visa sin egen eller kons bak. Försöken att stoppa utmätning fick ibland förödande konsekvenser. Länsman Johan Malm åtalades i mars 1773 för att i samband med utmätningen av en skatteskuld ha misshandlat änkan till en hemmansägare i Karttula, Maria Kolehmatar, så svårt

84. Danielson-Kalmari, 'Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi', s. 162–166.

85. Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1805:62, VHRA, RA, Vasa.

att hon sedermera dog – men bevisen var inte tillräckliga för att fälla Malm för handlingen.⁸⁶

Våldet underblåste även stridigheterna kring besittningsrätt vid östgränsen. Frederna i Nystad och i Åbo hade garanterat invånarna i gränsocknarna nyttjanderätt till de jordområden som hamnat på andra sidan den nya gränsen. Med tiden och med den allt tätare befolkningen bröt man mot reglerna på båda sidor, vilket ledde till stölder av spannmåls- och höskördar samt till upplopp. I sammandrabbningarna deltog även ståndspersoner, och människoliv gick förlorade i dem. Under en konflikt i december 1802 sköt Isak Falck, en länsman i Kerimäki som var känd för sin hårdhet och hade titeln assessor, mot en folkmassa som kommit till hans gård från socknens ryska sida. Den var i upplopp och krävde tillbaka sin stulna skörd. Några år tidigare hade Falck åtalats för att under en strid gällande fiskevatten ha skjutit och sårat sin motpart. Falck klarade sig undan åtalet med ytterst milda konsekvenser.⁸⁷

Man slapp gränsstriderna efter finska kriget då de av den tidigare gränsen styckade socknarna fogades samman. I och med att Viborgs län övergick till det finska storfurstendömet blev Savolax och Karelens län fritt från sin position som återvändsgränd i riket, vilken länet hade hamnat i efter freden i Åbo.⁸⁸ I de förhållanden som rådde i gränsocknarna hade Falck kunnat ta sig sådana friheter som efter finska kriget var närmast omöjliga att fortsätta med. Detsamma gällde den despotiske länsmannen Erik Johan Nygren i Ilomants. I likhet med den här tidigare nämnde kronofogden Wallenius hörde dessa till den sista generationen av ämbetsmän vars verksamhet stod delvis utanför statens kontroll. De lokala myndigheternas kontroll började klart stramas åt under landshövdingen Wibelius tid (1803–1808) och fortsatte stärkas i och med den nya typ av plikter för lojala ämbetsmän som skapades under kejsarmakten.

86. Diarium och utslagsliggare av underställda mål KKL 1775:8, VHRA, RA, Vasa.

Om böndernas våldsamma och icke-våldsamma former av motstånd, se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 135–145.

87. Mer om fallet i Koskivirta, 'Riitamaa ja rajakahakat Savonlinnan kiilassa', s. 195, 315.

Diarium, utslagsliggare och akten av underställda mål SK 1793:59; 1794:46; 1798:9, 1803:32, VHRA, RA, Vasa.

88. Koskivirta, 'Riitamaa ja rajakahakat Savonlinnan kiilassa', s. 79–80.

Den statliga förändringen och upprättandet av en egen finsk centralförvaltning utgjorde en vattendelare, efter vilken länsmännens brott inte längre hamnade i rätten på samma sätt som tidigare. Länsmannens ställning som en kronans myndighet beseglades när generalguvernörens kansli år 1814 gav ämbetet sin första uppförandekod och på så vis cementerade länsmannens position som en del av det statliga maskineriet. Samtidigt höjdes länsmannens löner i Savolax och Karelens län. Länsmannens betydelse som övervakare av den lokala ordningen framhävdes, eftersom den ryska regeringen såg övervakningen av befolkningen på lokal nivå som en viktig del i att undvika de fruktade politiska revolutionerna. Samtidigt började man knyta länsmännen allt starkare till landshövdingens kontroll: man påminde landshövdingarna om deras rätt att utan vidare och utan rättsdom avskeda länsmän som gjorde sig skyldiga till upprepade förseelser.⁸⁹ Åtal måste trots det väckas utifall att offren önskade ansöka om skadestånd.

I det stora hela minskade antalet rättegångar mot tjänstebrott märkbart efter att länsmännens ställning hade förbättrats. Där länsmän i Savolax och Karelens län stod som huvudåtalade i sjutton rättegångar åren 1800–1814, handlade det åren 1815–1829 bara om nio, och ingen av dessa inföll under 1820-talets slutdel. I och med att mängden rättegångar minskade blev även deras allvarlighetsgrad mildare och antalet åtal per rättsfall sjönk. Om livet även ändrades bakom det som siffrorna visar är svårt att bevisa, eftersom det var möjligt för landshövdingen att avskeda sådana länsmän som visat sig vara odugliga utan rättegång.⁹⁰ För att avskeda andra ämbetsmän och domare krävdes däremot en dom i domstol enligt förenings- och säkerhetsakten (1789).⁹¹ En viss bety-

89. Jämför Ylikangas, *Wallestmanni*, s. 173–177; Koskimies, 'Nimismiesviran kehitysvaiheet', s. 297–298; Rauhala, *Suomen keskushallinnon järjestämistä*, s. 41; Einonen, 'Johdanto', s. 18.

90. Se till exempel Ylikangas, *Wallestmanni*, s. 177.

91. "Kongl. Maj:ts och Rikens Ständers faststälte förenings- och säkerhetsakt, daterad Stockholm den 21 febr. och 3 april 1789", K. R. Modée, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner & Publicationer, Som Rikens Styrsel samt inwärtens Hushällning och Författningar i gemen, jemväl och Stockholms Stad i synnerhet angå; Med et fullkomligt Orda – Register öfwer des Innehål; Jemte Förteckning, efter åratalen, på alla de Publique Handlingar och Acter, som denna Fiortonde Delen Innehåller. Fiortonde Delen til 1790 års slut* (Stockholm 1790), (tillägg efter aktens undertecknande, s. 317). Jämför till exempel Petri Karonens och Nils-Erik Villstrands bidrag i föreliggande nummer av HTF; Peterson, 'En god ämbetsman'; Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, s. 41–42.

delse för minskningen av tjänstebrott hade även det faktum att överflödsförordningen och hembränningsförbudet slopades på 1810-talet och att möjligheten att profitera på dem som bröt mot dessa lagar därmed försvann.⁹²

En helhetsbild av förseelserna

Målet med denna uppsats har varit att skapa en helhetsbild av de tjänstebrott som begicks av lokalförvaltningens myndigheter i Savolax och Karelen län och som behandlades i hovrätten i slutet av den svenska tiden och början av den ryska tiden i Finland (1770–1829) – samt av hur utvecklingen av dessa såg ut. De brott jag har undersökt inkluderar illegal skatteuppbörd, utkrävande av illegala avgifter, våld i tjänsteutövning, missbruk av tjänstposition, konfiskering av allmänna medel och mutning. Den undersökta gruppen har jag avgränsat till länsförvaltningens lägre ämbetskår: länsstyrelsens byråtjänstemän och häradets och tingslagets kronofogdar, landsfiskaler, länsmän, skatteuppbördens skrivare och inspektions- och fjärdingsmän samt länets och stadsstyrelsens stadsfogdar och kassaförvaltare. Som källor har jag använt rättegångsmaterial som rör fall som behandlades i hovrätterna i Vasa och Åbo och som finns bevarade i Vasa hovrätts arkiv.

I Vasa hovrätt behandlades närmare hundra (96) fall som gällde ovan nämnda brott begångna i Savolax och Karelen län åren 1770–1829. I över hälften av fallen var den huvudåtalade en länsman. Den låga lönen kan i synnerhet ses som förklaring till uppbörden av olagliga arvoden fram till början av 1800-talet. Mängden av länsmäns tjänstebrott kulminerade till följd av landshövdingen Wibelius aktiviteter åren före finska kriget, men minskade redan klart under den ryska tidens första decennier. Fenomenet kan möjligtvis berätta om en verklig minskning av förseelser.

Även processerna mot kronofogdar blev allt ovanligare. Lokalförvaltningens betydelse förändrades dramatiskt när den nya kejsaren i egenskap av storfurste inledde försök att avstyra politiska hot genom en lojal ämbetskår. Följderna av den nya förvaltningen, som var mer

92. Överflödsförordningen gällande kläder slopades år 1816. Merja Uotila, 'Kun talonpojat ryhtyivät kuluttamaan. Pukeutuminen miehen aseman ja varallisuuden ilmentäjänä 1800-luvun alun suomalaisessa maaseutuyhteisössä', Arja Turunen & Anna Niiranen (toim.), *Säädyllistä ja säädyttöntä. Pukeutumisen historiaa renessanssista 2000-luvulle*, Historiallinen arkisto 150 (Helsinki 2020), s. 118–120.

kontrollerad och icke-flexibel till formen än den tidigare, blev snabbt påtagliga på en lokal nivå. Finländarna gjorde dock inte de ryska, hårda tillvägagångssätten för att upprätthålla ordningen till sina egna.

Fallstudierna visar hur svårt det ännu under slutet av svenska tiden var för statsmakten att utsträcka kontrollen ända bort till Finlands perifera skogsområden, och framför allt ända fram till randområdena. På grund av de instabila skatteförhållandena var det möjligt för kronofogden Gabriel Wallenius att styra över Norra Karelen med en despotisk feodalherres tillvägagångssätt utan att domstolarna ingrep särskilt mycket ens i de allvarligaste överträdelserna. Landsfiskalen Adolf Johan Geitells förtjänstfulla insamling av skatteinkomster till kronan gjorde uppenbarligen att han fick behålla sin tjänst i flera decennier trots att han dömdes för flera allvarliga våldsbrott. I spåren av krigen, missväxtåren och Savolax växande skattebördorna följde kristider där det hårda, om än lagliga, utkrävandet av skatterestantier försvagade lokalförvaltningens legitimitet. Därför protesterade man mot denna verksamhet även med illegala knep.

I och med frihetstiden spred sig gränssnittet mellan lagligt och olagligt till periodvisa hembränningsförbud, till överflödsförordningen som hämmade böndernas möjligheter, till prål och grannlåt och till legohjonsstadgan som tvingade obesuttna att skaffa sig en tjänst under hot om hårda sanktioner. Åklagare drog nytta av regelverket för att uppnå egna fördelar. Lagligt var det möjligt genom att dra den som bröt mot reglerna inför rätta och stoppa advokatens del av bötesbeloppet i egen ficka. Många länsmän var beredda att bryta mot lagen och undvika åtal genom mutning. De som bröt mot legohjonsstadgan kunde länsmännen direkt utpressa genom att kräva pengar mot löfte att inte arresteras dem som lösdrivare.

Sätten att missbruka regelverket ledde till att hembränningsförbudet och överflödsförordningen slopades på 1810-talet. Även slagsmålen i samband med strider om besittningsrätten i gränsområdena slutade när den gamla statsgränsen, som dittills styckat upp gamla ägor, försvann.

Den geografiska fokuspunkten för de undersökta tjänstebrotten förflyttade sig under den undersökta perioden från Norra Karelen och Savolax gränsocknar till Lill-Savolax norra delar, till trakterna kring Kuopio och Idensalmi. När tjänstebrotten smular sönder egendomsskyddet, det allmänna rättsskyddet och förvaltningens legitimitet

ökar ofta andra typer av knep för att lösa problem: verbalt, och i sin mest extrema form, våldsamt motstånd. I det här undersökta området följde utvecklingen av mängden mord och dråp, i proportion till befolkningstalet, förändringarna i tjänstebrottens geografiska masscentrum.

Den rättsliga bekämpningen av konfiskeringen av allmänna medel var hård och omfattande under hela den undersökta perioden, men de flesta som föll offer för olaglig skatteuppbörd och utmätning fick lida sin förlust utan att bli ersatta för den. Detta berodde på det höga kravet på att kunna bevisa brotten.

Kunde offret för en självvåldig myndighet över huvud taget få rättvisa för sig själv med hjälp av landshövdingen och domstolen? Utgjorde det höga kravet på bevisning ett hinder för att skipa rättvisa även i de mest uppenbara oförrätterna? Materialet från rättegångarna visar att hovrätten satte någon form av gräns för självsvåld och ofta fick tillräckligt med bevis för att avkunna ett straff. Den upphävde även tingsrätternas domar gällande ärekränkning av ämbetsman (när anmälan inte hade kunnat styrkas). De avkunnade domarna gick ändå aldrig mot den i kraft varande strafflagen. Det skiftande domstolsförfarandet i samma typ av brottsfall har sin förklaring i hur den åtalade ansågs ha skaffat sig bevis – och här påverkade även politiska syften. Prövningsrätten att granska omständigheterna fick bara användas av de högsta rättsinstanserna (justitierevisionen och regeringskonseljen/senatens justitieavdelning). Dessa tenderade att tolka brottens omständigheter till den åtalades fördel, förutom när det gällde fall av försnillning.

Åtalen fick tyngd när grupper gick samman och gjorde en anmälan; i omfattande processer fanns det alltid någon åtalspunkt som gick att bevisa. Anklagelser gällande uppbärande av olagliga avgifter och skatter var möjliga att bevisa med hjälp av kvitton, räkenskapsböcker och andra typer av dokumentbevis. Alla vittnen teg heller inte framför domstolen – även om många gjorde det. Att ansöka om att få en dom ändrad och sedan åstadkomma en ändring tog ändå oproportionerligt lång tid. Rättstvisten kunde då hålla på i över tio år.